

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Romanlarında Tarımda Dönüşüm ve Mevsimlik İşçiler

Uygar Dursun Yıldırım¹

Öz

Türkiye’de tarımda işçileşme, imparatorluğun son yıllarından bu yana devam eden bir süreçtir. Özellikle son yıllarda mevsimlik işçiler Türkiye’de çeşitli tarımsal alanlarda yaygın olarak görülen bir emek profili haline gelmiştir. Oysa Türkiye’de tarım sektörü çoğunlukla köylüler ve küçük üreticilere odaklanarak ele alınmış, tarımda ücretli çalışanlar uzun yıllar boyunca ihmal edilmiştir. Bu çalışmada tarımda kapitalistleşme ve makineleşme süreçlerinde önemli bir dönemeç sayılan 1950’lerde mevsimlik tarım işçileri; köylülükle olan ilişkileri, içinde buldukları yaşam ve çalışma koşulları, sınıfsal davranış ve düşünüş biçimleri gibi çeşitli boyutlarıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Eserlerini toplumsal gerçekçi tarzda yazan Orhan Kemal ve Yaşar Kemal’in Çukurova’nın toprak sahiplerini, köylülerini ve mevsimlik işçilerini konu alan edebi eserleri bize bu alanda geniş bir malzeme sağlamaktadır. Bu eserler sayesinde 1950’lerde tarımda yaşanan hızlı kapitalistleşme sürecini mevsimlik tarım işçileri özelinde ele almak mümkün hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarımda dönüşüm, tarımsal sınıflar, mevsimlik işçiler.

Abstract

The process of proletarianization in agriculture in Turkey is an ongoing process since the last years of Empire. Specifically in recent years, seasonal workers have become a widespread labor profile in various agricultural areas in Turkey. However in Turkey the agriculture sector has been mostly examined by focusing on peasants and small producers and disregarded the wage labor for many years. In this study, various characteristics of seasonal agricultural workers are tried to be enlightened such as their relations with the peasantry, the living and working conditions and their class behavioral patterns during the capitalization and mechanization processes in agriculture in the 1950s which is particularly considered as an important turning point. Orhan Kemal and Yaşar Kemal, who wrote their literary works in a socially realistic form reflecting the landowners, peasants and seasonal workers of Çukurova provide us with a wide range of data on this area. These works make it possible to examine the rapid capitalization process experienced in agriculture in the 1950s in the context of seasonal agricultural workers.

Keywords: Transformation in agriculture, agricultural classes, seasonal workers.

“Akşama hürmet, sabaha niyet,

¹ Dr. Uygar Dursun Yıldırım 2014 yılında “1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği” başlıklı tezini vererek İstanbul Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümünde doktorasını tamamladı. Email: uygarr@yahoo.com.

*kolumuza kuvvet, ağamıza devlet,
kör şeytana lanet, bir daha lanet,
bir daha lanet, İbrahim Paşa'ya rahmet,
peygamberimize salavat...²*

Giriş

Türkiye tarımında son yıllarda mevsimlik işçilerin sayısı hızla arttığı gibi bu kesim tarımsal işgücü içinde çok daha yaygın ve görünür hale gelmektedir. Çoğunlukla Çukurova'nın pamuk tarlalarıyla anılan mevsimlik işçiler, 1990'ların başından itibaren yaşanan yeni işçileşme dalgasıyla birlikte Türkiye tarımında metalaşmanın yayıldığı bütün bölgelerde görülen bir emek profili haline gelmiştir. Özellikle fındık, tütün, çay, üzüm, şeker pancarı ve çeşitli meyve, sebze üretiminde uzmanlaşan irili ufaklı birçok işletme üretim ve hasat işlerinde yoğun olarak mevsimlik işçiye ihtiyaç duymaktadır. TÜİK'in resmi sayımlarına göre sayıları 600 bin civarında olan ancak TBMM Tarım İşçileri Araştırma Komisyonu Raporunda sayıları 2-3 milyon arasında olduğu tahmin edilen (TBMM, 2015) mevsimlik işçilerin Türkiye tarımında sınırlı bir kesim olmaktan çıktığını söylemek mümkündür.³ Türkiye tarımında yaygın bir emek profili haline gelen mevsimlik işçiler, gazete ve televizyon haberlerine, akademik çalışmalara, belgesel ve sinema filmlerine oldukça sık konu edilmeye başlanmış, bu konuda son 10 yılda yapılan çalışmalarda büyük bir artış yaşanmıştır. Uzun yıllar boyunca ihmal edilen, Türkiye tarımı içinde marjinal bir kesim olarak görülen mevsimlik tarım işçileri daha önce hiç olmadığı kadar sosyoloji, hukuk, halk sağlığı disiplinleri içinden gelen araştırmacıların ve sivil toplum kuruluşlarının gündeminde yer almaktadır. Son dönemde kayıt dışılık ve güvencesizlik ekseninde ortaya çıkan bağımlılık ilişkileri, çocuk ve kadın emeği, ulaşım ve barınma sorunları, hukuki süreçler, etnik sosyal dışlama gibi çeşitli boyutlarıyla ele alınan çalışmalar sayesinde tarımda işçileşme süreçlerinin kendi içinde oldukça farklılaşmış sorun alanlarına sahip olduğu görülmektedir.⁴

Çoğunlukla güncel boyutlarıyla ele alınan mevsimlik tarım işçiliği üzerine yapılan saha araştırmaları geniş çaplı, zengin bir ampirik veri seti oluşturmasına rağmen meselenin tarihsel ve kuramsal boyutlarını açığa çıkarmaya çalışan çalışmalar oldukça sınırlı kalmaktadır. Oysa tarımda işçileşme süreci, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana çeşitli dalgalar halinde devam eden bir süreçtir. Bu çalışmada Orhan Kemal'in *'Bereketli Topraklar Üzerinde'*, Yaşar Kemal'in *'Dağın*

Öteki Yüzü: Ortadirek' ve *'Höyükteki Nar Ağacı'* adlı romanlarından yararlanılarak tarımda dönüşüm süreçleri mevsimlik işçiler özelinde incelenmektedir. Bu eserlerin ilk basımlarının yayınladığı 1950'li yıllar çalışmanın odaklandığı dönem olarak belirlenmiştir. 1950'li yıllarda köylülüğü tarım işçiliğine zorlayan koşullar, tarımda metalaşma ve makineleşme ekseninde yaşanan sınıfsal dönüşüm, tarladaki koşullar ve çalışma ilişkileri gibi döneme özgü tarihsel, toplumsal özellikler adı geçen edebi metinlerde yoğun olarak işlenmiştir. Bu eserlerden elde edilen malzeme yanında aynı döneme ilişkin Türkiye'de tarımsal dönüşüm ve işçileşme süreçlerini konu alan akademik çalışmalar, saha araştırmaları ve istatistikî bilgilerden yararlanılacaktır. Bu kaynaklar yardımıyla tarımda kapitalizmin gelişmesinde önemli tarihsel uğraklardan biri olan 1950'lerde, metalaşma ve makineleşme süreçlerine bağlı olarak tarımda işçileşme süreçleri mevsimlik işçiler boyutuyla ele alınacaktır.

Türkiye'de son yıllarda mevsimlik işçiler üzerine yapılan çalışmaları saymazsak tarım üzerine yapılan ampirik ve kuramsal çalışmaların uzun yıllar boyunca küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini merkeze aldığı, emek tarihi çalışmaları içinde de kentsel sektörlerde yer alan işçilerin ağırlık kazandığı görülmektedir.⁵ Osmanlı'dan bugüne Türkiye'de işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan belli başlı çalışmalarda ağırlıklı olarak sanayi, hizmetler gibi sektörlerde yer alan ücretli çalışanlar ele alınmış, tarım kesiminde yer alan ücretli emek ihmal edilmiştir (Makal, 2001: 106). Tarım kesimi ağırlıklı olarak küçük köylülüğün dönüşümü ekseninde ele alınmakta, özellikle 1970'li yıllarda Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalizmin tarımda gelişme sürecinde küçük köylülüğün nasıl bir yapısal dönüşüm sürecine gireceği sorusu tartışmaların ana gündemi haline gelmiştir.⁶ Türkiye'de işçi sınıfını konu alan çalışmaların kentsel sektörlere ağırlık vermesi ve tarımsal dönüşüm süreçlerine ilişkin çalışmaların çoğunlukla küçük köylülüğü sorunsallaştırması, köylülüğün sürekliliği tezlerinin yaygın olarak kabul görmesi gibi çeşitli nedenlerle uzun yıllar boyunca mevsimlik tarım işçiliği akademik çalışmalar içinde çok az ilgi gören bir konu haline gelmiştir. Çalışmada tarımdaki mevsimlik işçiler diğer bir deyişle ücretli emeğin tarım sektörü içindeki oluşum süreçleri çeşitli boyutlarıyla ele alınarak ilgili literatüre küçük bir katkı yapmak amaçlanmaktadır.

Türkiye'de özellikle makineleşmenin ve ticari tarımın hızlı bir gelişme sürecine girdiği 1950'li yıllardan itibaren tarım işçileri üzerine yazılan edebi metinlerde belirgin bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilk akla gelenleri Necati Cumalı, Samim Kocagöz ve Orhan Kemal'in eserleridir (Makal, 2008: 28). Orhan Kemal'in *"Bereketli Topraklar Üzerinde"* adlı romanıyla birlikte Yaşar Kemal'in *"Dağın Öteki Yüzü"* adlı üçlemesi, *"Çukurova Yana Yana"* adlı röportajları ve *"Höyükteki Nar Ağacı"* adlı eserleri doğrudan köylerinden Çukurova'ya çalışmaya

2 Osmanlı'nın son dönemlerinde Adana'da valilik yapan Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Çukurova'da işçilerin sağlıklı ve verimli çalışmalarını sağlamak amacıyla çalışma gün ve saatleri, dinlenme süreleri ve yemek dağıtımını konusunda çeşitli iyileştirici düzenlemeler yapmıştır (Uran, 1923). İbrahim Paşa'nın 1800'lü yılların ortasında yaptığı bu iyileştirme Çukurova'da pamukta çalışan mevsimlik işçileri oldukça etkilemiş ve işçilerin tarladaki mesaiden sonra topluca bu duayı okumaları, cumhuriyet yıllarında devam eden bir gelenek haline gelmiştir.

3 2012 yılındaki tarım işçilerinin sayısı ile ilgili veri için TÜİK'in internet sitesinde yer alan istihdam ve işteki durum verilerinden yararlanılmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 Er: 12 Kasım 2013

4 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Gülçubuk vd. (2003), Pelek (2010), Çınar (2014), Yıldırım (2015). Ayrıca Hayata Destek Derneği ve Kalkınma Atölyesi gibi sivil toplum kuruluşları son yıllarda düzenli olarak mevsimlik tarım işçiliğini konu alan raporlar yayınlamaktadırlar.

5 Son dönemde küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini sermayenin tarımda artan hakimiyeti ve sözleşmeli üreticilik gibi konular çerçevesinde ele alan çalışmalardan bazıları için bkz. Ulukan (2009), Özüçurlu (2011).

6 Tarımda mülkiyet yapısı ve emek yapısı açısından ağırlıklı kesim olarak ele alınan küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini konu alan teorik ve ampirik çalışmalar için bkz. Boratav (2004), Keyder (1983), Akşit ve Keyder (1985).

giden tarım işçilerini, tarımda makineleşmenin beraberinde getirdiği toplumsal dönüşümü konu almaktadır. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal'in diğer eserlerinde de Çukurova'da toprakta çalışan işçilere yer verilmiştir. Örneğin Orhan Kemal'in "*Es-kici ve Oğulları*" adlı eserinde, çocuklar ve torunlarıyla birlikte zanaatçılıktan tarım işçiliğine oradan da fabrika işçiliğine doğru işçileşme süreçlerini deneyimleyen bir ailenin hikâyesi anlatılmaktadır (Coşkun ve Yavuz, 2015: 197). Çalışmada tarım işçilerine ilişkin çeşitli ayrıntılar verilmekle birlikte metin temelde küçük esnafın proleterleşme sürecini işlemektedir. Oysa bu çalışmada 1950'lerin başında kapitalleşme ve makineleşme ekseninde cereyan eden özel konjonktürde, köylülükten tarımda işçileşmeye doğru yaşanan dönüşüm süreçleri üzerinde durulmakta, yazarların yukarıda sözü geçen eserleriyle sınırlı kalınmaktadır. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal'in diğer pek çok eserinde Çukurova'daki tarım işçilerine değinilmekle birlikte tarımda dönüşüm, makineleşme ve işçileşmenin özel biçimleri çeşitli estetik öğeler eşliğinde en açık ve net haliyle "*Bereketli Topraklar Üzerinde*", "*Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek*", "*Höyükteki Nar Ağacı*" adlı eserlerde işlenmektedir. Dolayısıyla bu metinler sadece tarım işçilerini konu aldığı için değil aynı zamanda az topraklı, topraksız köylüyü mevsimlik işlerde çalışmaya zorlayan koşulları, makineleşmenin kırdı yaratığı çözülme, dönemin siyasal koşullarını kırsal sınıflar açısından yansıttığı için tercih edilmiştir.

Edebi Metinlerde Toplum Analizi ve Metodoloji

Ahmet Makal'a göre edebi metinlerde insan ilişkileri, deneyimler ve duygulanımlar çoğu zaman akademik çalışmaların kavraması mümkün olmayan boyutları ve derinliğiyle ele alınabilmekte, deyim yerindeyse bu metinler akademik değerlendirmelere can ve ruh katmaktadır (2008: 19-20). Ancak Makal sanatçının duygusal-düşünsel prizmasından geçerek kâğıt üstüne düşen metinlerin akademik metinlere göre daha büyük öznellikler taşıdığı ve emek tarihi çalışmalarında özenli bir biçimde kullanılması gerektiği uyarısını yapmaktadır. Dolayısıyla yazara ait öznel, estetik kaygular ve içinde bulunduğu tarihsel, toplumsal koşullarla etkileşim halinde inşa edilen edebi metinleri akademik kaynak olarak değerlendirmek için bazı kriterler belirlemek gerekmektedir. Özellikle toplumcu gerçekçi akım içinde yazılan eserler ve bu eserlerin değerlendirilmesinde başvuru olan "tipiklik" ölçütü sayesinde edebi metinler akademik çalışmalara potansiyel kaynak haline gelebildiği gibi bu ölçüt eserden nasıl yararlanılacağı hususunda da yol göstermektedir. Dünyanın pratikteki etkin süreçler içinde yansıtılması, toplumsal insanın etkinliğini içeren nesnel gerçekliğin kendi gelişme süreçleri içinde verilmesi toplumcu gerçekçi edebiyatın vazgeçilmez özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Çalışlar, 1983: 165). Toplumcu gerçekçi akım içinde yazılan eserleri sosyal bilimler için vazgeçilmez kaynaklardan biri haline getiren bu durumdan hareketle akla şöyle bir soru gelmektedir; bir edebi metinde gerçekliğin ölçütü nedir? Engels gerçekliğin

ölçütünü kısaca tipik durumlarda tipik kişilerin tipik konumlarda gösterilmesi olarak tarif etmektedir (Engels, 2016: 51). Edebi metinde yazar tarafından estetik duygu ve düşüncelerle yoğrulmuş inşa edilen tipik kişiler, durumlar ve konumlar belirli bir tarihsel ve toplumsal kesiti oluşturan farklı boyutlar haline gelmektedir. Raymond Williams'ın ifadesiyle (1990: 83) "tipiklik" anlamı, eserde özgül bir biçimde, belirli bir "tıpte" dışavurulan toplumsal ve tarihsel gerçekliği oluşturan süreçleri temel alan anlam olarak ele alınmıştır. "Tipiklik" ölçütü bize edebi eserin dışı vurduğu, belirli bir tarihsel sürece özgü genellenebilir, sınıflandırılabilir karakter, durum ve ilişkilerden yararlanma imkânı tanımaktadır. Toplumsal gerçekçi akım içinde eserlerini üreten yazarların anlatımları onları aynı zamanda yaşadıkları, gözlemledikleri dönemin "tipik" özelliklerini aktaran tanıklar haline getirmektedir. Böylece toplumsal yaşamı çeşitli boyutlarıyla ele alan edebi eserlerin bilimsel çalışmalara kaynak olma koşulları ortaya çıkmaktadır.⁷

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal yoğun bir sınıfsal farklılaşmanın, buna bağlı çatışma ve direnişin en açık görünüşleriyle ortaya çıktığı, özellikle 1950'lerden itibaren kırsal ve kentsel mekânda hızlı dönüşümlerin yaşandığı Adana'da doğmuş, Çukurova Bölgesi'nin çeşitli fabrika ve çiftliklerinde kâtiplik, işçilik yaparak geçimlerini sağlamış yazarlardır. Adana ve Çukurova çevresinin doğası, insan ilişkileri ve hızlı toplumsal dönüşüm süreçleri içinde doğan, büyüyen, yaşamını kazanan, eşitsizlik ve çarpılıklara karşı tavır alan yazarlar, eserlerini büyük ölçüde sahip oldukları bilgi, gözlem ve tanıklıklardan oluşturdukları malzemeyle inşa etmişlerdir. Nitekim Orhan Kemal "*Bereketli Topraklar Üstünde*" adlı eseri için; "bu kitap kendi bilgi ve görgülerim dışında, bir lokma ekmek için kötü iş şartları içinde zehir gibi bir hayatı yaşayanlardan derlenmiş malzemeyle meydana gelmiştir." demektedir (Kemal, 2008). Fethi Naci'de belirli bir tarihsel anı unutulmayacak bir ustalıklı tespit ettiği, tarihi ve sosyal gerçekliği, ele aldığı insanları gerçeğe uygun olarak gösterdiği için eserin güçlü ve kalıcı olduğundan söz etmektedir. Naci benzer şekilde Adana ve Çukurova'yı çok iyi bilen Yaşar Kemal'in de eserlerini yaşantı ve tanıklıklarına dayanarak oluşturduğundan söz etmektedir (2007: 203, 359). Dolayısıyla ilgili tarihsel dönemin sosyoekonomik, politik, kültürel özelliklerini taşıyan, yansıtan bu eserler çok sayıda akademik, bilimsel çalışmaya kaynak teşkil ettiği gibi bu çalışmanın sorunsalı açısından önemli veriler sağlayan metinler haline gelmektedir.⁸

Kuşkusuz adı geçen eserlerde karakterler, olaylar ve üretilen kurgu tarihsel, toplumsal dönüşüm süreçlerinden çok daha fazlasını içermektedir. *Ortadirek* ve *Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserinde Yaşar Kemal, halkın kültür ve inanışlarıyla bezelenen öznel dünyasına ve doğayla ilişkilerine çok daha fazla yer vermiş olduğu gibi "Torosların arka yanındaki" bir köyün topluca Çukurova'nın ticari tarım yapan

7 Tipiklik ve yansıtma kuramlarını daha ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Coşkun ve Yavuz (2015).

8 Orhan Kemal'in romanlarından hareketle 1940'lı ve 1950'li yıllarda Türkiye'de yaşanan sınıfsal farklılaşma, toplumsal dönüşüm süreçleri ve sınıf mücadelelerini konu alan çalışmalar için bkz. Hacısalihoğlu (2008), Müftüoğlu ve Hacısalihoğlu (2008), Coşkun ve Yavuz (2015), Gümüş (2014).

çiftliklerine nasıl çalışmaya gittiklerini de işlemektedir. Ortadirek'te köylü işçilerin yolculuğu, yoğun gerçekliklere ve yoğun imgelere başvurularak işlenen bir anlatıma sahiptir (Williams, 1986). *Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserde de yarıcı köylülerin 1950'lerin başında Çukurova'da traktörün yaygınlaşmasıyla birlikte topraklarından nasıl kovuldukları ve köylülerin kutsal bir nar ağacının kurtarıcılığına nasıl bel bağladıkları görülebilmektedir. Orhan Kemal eserinde 1950'lerin başındaki özel tarihsel koşullarda insanları, olayları ve durumlarıyla işlediği Çukurova manzarasını yer yer karakterlerini konuşurarak, kimi zaman bizzat kendi anlatımıyla araya girerek doğrudan, yalın bir şekilde aktarmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla eserlerde aktarılan kişiler, durum ve süreçler "tipik" özellikleri açısından çalışmanın araştırma konusuyla doğrudan ilişkili hale gelmektedir.

Üzerinde durulan eserlerden sağlanan malzeme çalışmada sınıflandırılarak belirli temalar altında ele alınmış, veriler kavramsal analiz yoluyla belirli bir tarihsel kesitte yaşanan dönüşümün çeşitli boyutları olarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Genel olarak niteliksel veri analizi, verilerde örüntü arama ve bir örüntü belirlendikten sonra belirli bir toplumsal kuram eşliğinde ilgili tarihsel ortamın betimlenmesi ve yorumlanmasının olanaklarını sağlamaktadır (Neuman, 2006: 325). Metinlerde yazarların betimlemeleri ve diyaloglardan sağlanan nitel veriler; tarımda köylü işçilerin genel profili, metalaşma ve makineleşme ekseninde Çukurova'nın genel manzarası, tarlada sınıfsal farklılaşma ve çatışmalar, çalışma ilişkileri gibi konu başlıkları altında sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Çalışmada gerçekliğin bütüncül bir biçimde kavranması için insanlar arasındaki ilişkileri, süreçleri, bağları, içsel bağımlılıkları ortaya çıkarıcı özellikleriyle önem kazanan niteliksel yöntem tercih edilmiştir (Kümbetoğlu, 2008: 47). Çalışmanın sorunsalına uygun şekilde sınıflandırılan veriler, konuyla yakından ilgili diğer bilimsel çalışmalardan elde edilen verilerle desteklenerek mevsimlik işçiler özelinde tarımda dönüşümün çeşitli boyutlarını oluşturan ilişki ve süreçler çözümlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle kapitalizmin tarımda yaygınlaşması ve hâkimiyet kazanması sürecinde açığa çıkan mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerini konu alan temel teorik metinler kısaca özetlenecektir. Ardından Türkiye'de 1950'lerin ekonomik ve politik koşulları, uygulanan tarım politikaları açısından ele alınacak ve bunun tarıma yansımaları yaşanan yeni mülksüzleşme ve işçileşme dalgası ekseninde incelenecektir. Daha sonra yukarıda sözü edilen edebi eserlerden yapılacak aktarımlar ve tarımda mevsimlik işçiliği konu alan diğer çalışmalar, istatistikî bilgiler aracılığıyla bu dönemin mevsimlik işçiliğinin çeşitli boyutları üzerinde durulacaktır. Ayrıca 1990'lı ve 2000'li yıllarda tarımda yaşanan son işçileşme dalgasıyla 1950'ler arasındaki süreklilikler ve kırılmalar üzerine kısa bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

Tarımda Teorik Tartışmalar ve Kavramsal Çerçeve

Kapitalizmin tarımda yaygınlaşmasıyla köylülüğün mülksüzleşerek işçileşeceği, toprakların az sayıda elde kutuplaşmasına bağlı olarak büyük çiftliklerin oluşacağı tezi Marksizmin tarım sorununu ele alışının temelini oluşturmaktadır. Karl Marx Kapital'in Birinci cildinde bu süreci şöyle ifade eder; "köylülüğün yok edilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur (Marx, 2004: 726)." Rekabetin yok ediciliği, köylü üretiminin teknik ve teknolojik bakımdan sermaye karşısında geri kalması yanında sermayenin ilkel birikim süreçlerinde sıklıkla başvurduğu toprakların zor yoluyla ele geçirilmesi gibi yollar küçük köylülüğü proletarya saflarına itmektedir. Yaygınlaşan toprak çitleme hareketleri ve köylülüğün toprak ve meralardan uzaklaştırılması süreci esas olarak feodalizmden kapitalizme geçişte "İngiliz Tipi" olarak bilinmekte, ancak mülksüzleşme süreci farklı bölgelerde farklı biçim, yol ve hızlarda ilerlemektedir. Marx, aynı çalışmasında tarımda büyük çiftlik sahipleri ve genişleyen kır proletaryası gibi ikili sınıf yapısının İngiltere'ye özgü olduğundan söz etmektedir. Marx'ın çalışmalarında, tarımda kapitalistleşme sürecinin eninde sonunda köylülüğü mülksüzleştirileceği, diğer bir deyişle ikili bir sınıf yapısını ortaya çıkaracağı sonucuna varılmış ancak bu sürecin farklı ülkelerde, farklı yönler ve hızlarda gerçekleşeceği uyarısı yapılmıştır.

Benzer bir şekilde Lenin de (1988:160), köylülüğün tasfiyesi doğrultusundaki esas eğilimin devam ettiğinden ancak kapitalizmin tarıma yavaş ve çeşitli biçimler altında girdiğinden söz etmektedir. Farklı ülkelerde tarımda farklı kapitalistleşme yolları geliştiği gibi ülkelerin kendi içinde de farklı dönemlere ve bölgelere özgü dönüşüm yolları ortaya çıkabilmektedir. Kırdan oldukça karmaşıklaşan ve çeşitlilik gösteren sınıf oluşumlarının ortaya çıkması hatta kimi zaman dönüşümün kuramsal tartışmalardaki beklentilerle uyumlu ilerlemiyor oluşu, mülksüzleşme ve işçileşme sürecinin hangi biçim ve mekanizmalar eşliğinde kendisini göstereceği konusunu oldukça tartışmalı hale getirmiştir. Karl Kautsky (1988), tarımın kendisine özgü yapısı nedeniyle kapitalizmle bütünleşen küçük köylülüğün tasfiyesinin sanıldığından daha yavaş olduğu, tarımda toprak kutuplaşmasının sınırlı kalabileceği ve köylülüğün kendisini yeniden üretebileceği tezleri üzerinde durmuştur. Toprağın miras hukuku nedeniyle kolayca bölünmesi, toprak kutuplaşmasının sanayiden farklı olarak bazı fiziksel ve toplumsal engellere sahip olması, köylülüğün yeterli kazanç sağlayamasa dahi elindeki toprağı işlemeye devam etmesi, köylü tarımının piyasa ilişkilerine uyum gösterme yeteneği gibi oldukça çeşitli nedenler köylülüğün tasfiyesini yavaşlatmaktadır (Aydın, 1986a: 137). Köylülüğün tasfiyesini, topraktan kopuşunu yavaşlatan çok sayıda etkenin varlığına rağmen mevcut toprakların yeni doğan kuşaklar için asgari geçimi sağlayacak büyüklükte olmadığı

ve tüketim kalıplarında giderek sanayi mallarının payının arttığı köylü haneleri, yeni çelişkilerle karşılaşmaya başlamıştır. Özellikle nakit paraya ve piyasa ilişkileri yoluyla gelen mallara artan ihtiyaç bu köylüleri kırsal ve kentsel alanlardaki ücretli iş olanaklarını değerlendirmeye zorlamaktadır. Üretimi sürdüren köylü haneleri kendi topraklarında ekmeğe devam ederken aynı zamanda başka çiftliklere ücretli işçi olarak çalışmaya gitmektedirler. Sezonluk işçiler düzenli olarak evlerine geri dönerler ve diğer kırsal ve kentsel alanlardaki işlerde çalışarak elde ettikleri birikimleriyle mevcut küçük işletmelerini yeniden canlandırmaya çalışırlar (Kautsky, 1988: 195-197). Yeni topraklar ve hayvanlar satın alınarak cüce işletme yeniden ayağa kaldırılmaya çalışılır. Böylece yılın belirli zamanlarında ücretli işlerde çalışarak elde edilen gelirler köylü hanesinin toprakta tutunmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak endüstriyel gelişmeyle birlikte küçük toprak sahiplerinin koşulları mülksüz proleterlere oldukça yaklaşacak ve bu iki kesimin çıkarları giderek birbiriyle ortaklaşacaktır. Bütün bu süreç aynı zamanda mutlak bir mülksüzleşme yaşanmadan, küçük ölçekli tarımsal üretim devam ederken işçileşme sürecinin gelişebileceğini göstermektedir.

Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kapsamlı çalışmasında, gelişen iç pazar koşullarında artan talebe cevap vermeye çalışan üretken sermayenin tarımdaki gelişimine özel bir önem vermiştir. Lenin elindeki sermayesini yalnızca ticaret kuruluşlarına ve girişimlerine yatırmakla kalmayıp, çiftliklerini iyileştiren, toprak satın alan veya kiralaayan, gelişmiş aletler edinmeye çalışan ve işçi kiralamaya başlayan kapitalist çiftçilerin esas olarak kırsal sosyal yapısında bir farklılaşmaya neden olduğu üzerinde durmuştur (1988: 164-166). Bu yapısal dönüşümün temelini, kırsal alanlarda mülksüzleşme süreçlerine tabi olan çiftlik emekçileri ve gündelikçiler grubuyla ücretli emeğe ihtiyaç duyan orta ve zengin köylülük arasındaki artan bağımlılık ilişkileri oluşturmaktadır. Bu süreç kendisini bir tarafta çeşitli mülksüzleşme süreçlerine tabi olarak yoksullaşan köylülük, diğer tarafta meta ekonomisinin ve kapitalist üretimin egemen olduğu işletmelerin gelişimi olarak göstermektedir. Eşitsiz toprak dağılımı, büyük çiftliklerin çevredeki köylülerin toprağını cebren veya iktisadi yollarla ele geçirmesi yanında genişleyen iç pazar ortamında tüccar, tefeci sermayenin köylülük üzerinde yarattığı baskılar mülksüzleşmenin çeşitli boyutlarını oluşturur. Lenin'e göre mülksüzleşme süreçlerine tabi olan çiftlik emekçilerinin, gündelikçiler grubunun oluşması, ticari ve sınai işletmelerle işbirliği içinde gelişen kapitalist çiftçilerin var olması için zorunlu bir koşul haline gelir (1988: 159). Daha önce de değinildiği gibi büyük çiftliklerde ücretli olarak çalışmaya giden işçiler, köyde yaşayan, geçimlik miktarın altında küçük bir toprakla üretimi sürdürmeye çalışan bir kesim de olabilir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde tarım kesiminin ana gövdesini oluşturan kendi toprağında hane emeğiyle üretim yapan işletmelerin sürekliliği, tarımsal yapı içinde mülksüzleşme ve işçileşme eğilimlerinin yaygınlaşmasını belirleyen önem-

li bir etken haline gelmektedir. Bu ülkelerin kapitalist dünya sistemi içindeki yeri, sanayileşmenin niteliği, kapitalist sanayileşmenin tarımdan artık çekme mekanizmaları ve devletin küçük köylülüğe ilişkin ekonomi politikaları gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak hane emeğiyle kendi toprağında üretim yapan işletmeler gücünü koruma şansı bulabilmektedir (Aydın, 1986b: 211). Devlet ve sermayenin tarım kesimi karşısında aldığı tutum, özellikle içe yönelik sermaye birikim rejimlerinde başvurduğu toprak dağıtımını ve destekleyici, koruyucu tarım politikaları mülksüzleşme eğilimlerinin zayıf kalmasına neden olabilmektedir. Bu durumun beraberinde getirdiği en önemli sonuçlardan biri kapitalizm öncesinden kalan bir emek biçimi olan ücretsiz aile emeğine dayalı üreticiliğin kendisini yeniden üretme kapasitesinin artmasıdır. Böylece Türkiye tarımında 1960'lı ve 1970'li yıllarda küçük köylülüğün kapitalist ekonomiyle başarıyla bütünleşerek küçük meta üreticileri haline gelmesi, tarımda hâkim dönüşüm biçimi olarak kabul görmüştür (Aydın, 1986a: 132; Keyder, 1983; Boratav, 2004). Küçük mülk sahipliğinin kendisini yeniden üretebildiği ve belirli bir nüfusu kırdı ve tarımsal işlerde tutabildiği şartlarda işçileşme dinamikleri zayıf ve sınırlı bölgelerde görülen bir eğilim haline gelebilmektedir. Dünya ekonomisi içinde verilen roller ve küresel sistemle eklenme biçimleri, sermaye birikim rejimlerinin çeşitli tarihsel dönemlerde aldığı özel biçimler gibi çeşitli etkenlere bağlı olarak tarımda proleterleşme eğilimlerinin kapsamı ve etki gücü değişebilmektedir.

Tarımda kapitalistleşme süreciyle açığa çıkan çeşitli dönüşüm yolları içinde işgücünün daha geniş kesimlerinin metalaşması, feodal bağımlılık ilişkilerinden koparak güvencesiz, vasıfsız işlerde çalışmaya hazır "özgür emek" kategorisinin oluşumu, toplumsal yapıda açığa çıkan en kritik sonuçlardan biri haline gelmektedir. Ancak tarım kesimi kendi içinde homojen özellikler gösteren bir ücretli emek kategorisi yerine oldukça çeşitlenmiş, karmaşık özellikler gösteren emek biçimlerinden oluşmaktadır. Çalışmada esas olarak mevsimlik tarım işçileri özelinde işçileşme süreçleri üzerinde durulacaktır ancak çalışmanın ilerleyen aşamalarında değinilen diğer emek biçimlerini de kısaca tanımlamak gerekmektedir. Ücretli işçilik dışında kalan ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi başkasının toprağında çalışma biçimleri çoğunlukla ürünün kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı, yarıcı, marabalar arasında önceden belirlenmiş bir oranda ve ürünün aynı olarak paylaşılmasını öngören bir toprak tasarruf biçimidir. Üretimin toprak ve ortakçının sağlaması gereken emeği dışındaki girdileri ise, toprak sahibi ile ortakçı arasında örf-âdete göre veya anlaşmaya göre belirlenir (Boratav, 2004: 31). Ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi toprak tasarruf biçimleri çoğu zaman büyük toprak sahiplerinin henüz makineli tarıma geçemedikleri ve köylüyle karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sürdürdükleri yerlerde yaygındır (Aksoy, 1969: 124-125). Tarımda başkasının toprağında çalışan diğer bir kesim olan ırgatlar da çoğu zaman tarım işçisi, rençper yerine kullanılan bir ifadedir.

Tarımda ücretli işlerde çalışanlar grubu yerli işçiler ve gezici olarak çalışan mevsimlik işçiler olmak üzere kendi içinde işgücü özellikleri bakımından farklılaşmaktadır. Yerli işçiler ikamet ettikleri bölgelerde yer alan, yakın çevredeki tarım alanlarında geçici olarak çalışan işçilerdir (Çalgüner, 1943: 43). Mevsimlik tarım işçileri ise topraksız, geçim için yeterli toprağı olmayan ya da toprağı olsa da borçları nedeniyle geçim şansını kaybeden köylülerin yaşadıkları kırsal alanlardan tarımsal sermayenin hızlı gelişim gösterdiği yerlere doğru ücretli işçi haline geldikleri bir mekânsal hareketle kendisini göstermektedir. Yılın belirli dönemlerinde ekim, dikim, çapalama ve hasat gibi işlere katılan işçiler sezon bittiğinde yaşadıkları yerlere dönerler. Marx'ın göçebe emek dediği bu kesim gereksinmeye göre bazen şu, bazen da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir (2004: 631). Çoğunlukla köylülüğün en alt tabakalarından ve yakın kent ve kasabalara göç eden işsizlerden oluşan bu kesimler sadece tarımda değil madencilik, inşaat, imalat, hizmet sektörlerinde de geçici işçi olarak çalışabilmektedir. Kırdan kopuş ve mülksüzleşme süreçlerinin sınırlı kaldığı koşullarda bu tip işçiler “yarı proleterler, köylü işçiler, yarı işçi yarı köylüler” gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Bu kesim yılın belirli aylarında geçimlik için yeterli olmayan kendi toprağında ekim yapmakta, yılın geri kalan aylarında da ailenin belirli miktardaki nüfusunu köy dışı ücretli işlere göndermektedir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarım Politikaları

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) bozulan iktisadi sistemi yeniden yapılandırmak ve tehdit olarak görülen sosyalist sistemin karşısında kapitalizmin hegemonya alanını genişletmek amacıyla aldığı önlemlerden biri geç kapitalistleşen ülkelerin kalkınma sürecini doğrudan yönlendirmektir. Tercihini kapitalist bloktan yana yapan Türkiye uluslararası kapitalizme belirli bir yönelim vermeye çalışan Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Kalkınma Bankası ve ABD’yle yoğun bir işbirliğine girişmişti. 1947 yılında IMF’ye üye olan Türkiye’ye verilen rol yeniden yapılanmakta olan uluslararası sistemde tarıma önem vermesi ve yeniden yapılanan Avrupa’nın gıda ve hammadde deposu haline gelmesiydi (Avcıoğlu, 1969: 284). Dış yardımlarla ülkelerin kalkınma sürecini yönlendiren ABD, Türkiye tarımını modernleştirmek amacıyla yoğun bir dış yardım ve kredi programı başlattı. Bu çerçevede 1949 Mayıs’ında Marshall Planı kapsamında Türkiye’ye ilk traktörler gelmeye başlamıştı. Büyük toprak sahiplerinin ve çeşitli ticari çevrelerinin temsilcilerince kurularak 1950’lerin başında iktidara gelen Demokrat Parti (DP) dış yardımlar ve traktörler eşliğinde tarımda hızlı bir gelişme programını uygulamaya koydu.

Büyük ölçüde kırsal kesimin oy desteğiyle iktidara gelen DP döneminde ulaşım, teknoloji, toprak, kredi gibi çeşitli boyutlarıyla tarımda hızlı bir gelişme dönemi

başladı. Traktörün tarımda yaygınlaşması sürecine yeni kara yolları yatırımları eşlik ederken, Türkiye’nin daha geniş kırsal alanları gelişen iç pazarın bir parçası haline geliyordu. Marshall Yardımları kapsamında gelen traktörlerin yaygınlaşmaya başlaması, neolitikten bu yana karasabanla üretimin yapıldığı Anadolu tarımında sosyoekonomik açıdan büyük bir dönüşüm anlamına geliyordu. Verilere göre 1945’te yaklaşık bin olan traktör sayısı, 1950’de 17 bin, 1955’te 40 bin, 1960’da 42 bin ve 1965’te 53 bine çıktı. Ayrıca traktörün yaygınlaşmasıyla birlikte işlenen toprak miktarı 1945’te 87 bin hektar iken 1965’te 4.1 milyon hektara çıkmıştı (Sencer, 1971: 117). Tarımda üretkenliği artıran teknik, teknolojik gelişmelerin yaşanmasıyla birlikte kırlarda yaşayan halkın mera ve orman arazilerine olan ilgisi de artmaya başladı. 1950’li yılların başında ağaç keserek veya yakarak ormanları tarlalara çevirme yöntemi oldukça yaygınlaşmıştı.⁹ Çevrede ekilmeyen arazi, mera ve ormanlardan tarla açma eğilimi yoksul köylüler dâhil bütün köylü kesiminde vardı. Ancak orta ve büyük mülk sahipleri ellerindeki traktörlerin sağladığı imkânlarla mera topraklarının tahribinde daha büyük rol oynamışlardı (Aksoy, 1969: 74). Ulaşım ve üretim aracı olarak traktörün yaygınlaşması yanında fenni gübre, zirai ilaçlar gibi üretkenliği artıran diğer girdilerde Türkiye tarımında hızla yaygınlaşmaya başlamıştı.

Uzun yıllar boyunca kağıt, karasaban gibi sınırlı, ilkel teknolojilerle üretim yapan köylülüğün geniş kesimlerinin pazarla ilişkileri gaz, tuz, bez satın almakla sınırlıydı. Oysa savaş sonrası dönemde traktörün hem bir üretim aracı hem de ulaşım aracı olarak tarıma girmesi, verimliliği artıran fenni gübre ve zirai ilaçların yaygınlaşmaya başlamasıyla tarımda hızlı bir büyüme yaşanmıştır. Tarıma öncelik veren kalkınma politikaları, uygulanan devlet desteklemeleri sonucunda 1946-1953 arasındaki dönemde tarımda yıllık büyüme oranları ortalama yüzde 13,6’ya ulaşmıştır. Tarımdaki büyüme oranları yıllık yüzde 9,2 olan sanayi büyüme oranını dahi aşmıştır (Boratav, 2008: 101). Ancak 1950’li yılların başından itibaren tarımda yaşanan hızlı büyümeye rağmen ileriki yıllarda artan dış borç yükü, azalan dış yardımlar Türkiye’yi ödemeler dengesi krizinin eşğine getirmişti. DP iktidarının serbestleşme ve yabancı sermayeyle yoğun işbirliğine dayanan iktisat politikaları, ödemeler dengesinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle daha DP iktidardayken terk edilmeye başlanmış, korumacı ve içe yönelik sermaye birikimine yönelik kalkınma modeline geri dönmeye başlanmıştı. IMF’nin baskısı, ağırlaşan ekonomik kriz koşulları ve 1960 askeri darbesiyle DP iktidarı sona erdi. DP iktidarının sona ermesi ve arkasından belirlenen yeni kalkınma politikalarıyla 1930’larda başlatılan ancak DP iktidarında kesintiye uğrayan ithal ikameci kalkınma rejimi daha sistemli bir programla uygulamaya konuldu.

1960 sonrası dönemin kalkınma planlarında sanayi sermayesinin gelişimine ağırlık verilmesine rağmen tarıma verilen desteklemeler genişletilmiştir. Oya Köy-

9 Yaşar Kemal 1950’li yılların başında Antalya köylerinde yaptığı röportajlarda, ağaçları yakarak ya da keserek tarla açmanın oldukça yaygın olduğunu tespit etmektedir. Yaşar Kemal’e göre o yıllarda sayıları giderek artan orman yangınları çoğunlukla köylülerin tarla açma girişimleriyle ilgilidir (Kemal, 2011: 221).

men, tarım kesimi açısından bu yeni dönemi; “1950’lerin sonunda ekim alanı artışı doğal sınırlarına ulaştığı için 1960’lar, yaygın tarım teknolojisinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojisine geçiş yılları” olarak tanımlamaktadır (2008: 140). Gerçekten de 1960’a kadar olan yıllarda üretim artışları, dönüm başına verimden çok, atıl toprakların ekime açılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak toprak genişleme olanaklarının daraldığı 1960’lardan itibaren toprak verimini artıran teknik ve teknolojiler tarımsal üretim artışında daha önemli hale gelmeye başlamış ve destekleme kapsamına alınan ürün miktarı artmıştır. 1960’larda kapsanan ürün sayısı 7’ye yükseltilirken (kuru üzüm, kuru incir, fındık, zeytinyağı, pamuk, tiftik, antepfıstığı), 1975’de kapsam daha da genişletilerek devlete ait çeşitli kuruluş ve üretim kooperatifleri aracılığıyla desteklenen ürün sayısı 19’a çıkarılmıştır (Kazgan, 1983: 2422). 1970’lerin sonuna kadar destekleme fonları giderek artış gösterdiği gibi iç pazarın genişlemesi, traktör ve diğer verimliliği artıran girdi kullanımının yaygınlaşması tarımda metalaşma sürecini hızlandırmıştır.

Uygulanan kapsamlı destekleme ve koruma programı eşliğinde yaşanan yaygın makineleşme ve metalaşma süreci, tarımda eski üretim ve istihdam biçimlerinin yerini yenilerine bıraktığı bir süreç başlatmıştır. Bu dönem yeni ekim alanlarını tarıma açarak toprak sahipliği niteliğini pekiştiren geniş bir üretici kesimin meta ekonomisine katılması yanında feodal, yarı feodal çiftliklerin kapitalist çiftliklere dönüşerek yaygın mülksüzleşme ve işçileşmeye yol açması gibi birbirine zıt eğilimlerin birlikte yaşandığı özel bir dönemdir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi metalaşma süreci çeşitli mülkiyet ilişkilerindeki bölgesel farklılıklara bağlı olarak farklı dönüşüm süreçlerini gündeme getirmektedir. Çalışmada daha çok tarımda yaşanan çok yönlü yapısal dönüşümün mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri üzerinde yarattığı sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Metalaşma ve Makineleşme Ekseninde Tarımda Dönüşüm ve Çeşitli Mülksüzleşme Süreçleri

Mevsimlik tarım işçiliğinin oluşumu kuşkusuz tarımda kapitalizmin gelişmesiyle doğrudan ilişkilidir. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi tarımda kapitalizm farklı bölgelerde farklı biçim ve hızlarda gelişmektedir. Kapitalist ilişkiler öncesi üretim ve istihdam biçimleriyle yeni ilişki biçimlerinin birlikte görülebildiği, kırsal sınıfların çeşitlilik gösterdiği ve mülkiyet ilişkilerinde bölgesel farklılıkların belirleyici olduğu bu dönemde kırsal dönüşüm yollarının oldukça karmaşıklaştığını söylemek mümkündür. Bu durumun beraberinde getirdiği sonuçlardan biri de mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin farklı bölgelerde farklı özellikler gösteren bir süreç halinde ilerlemesidir. Çalışmada mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri, ağırlıklı olarak küçük köylülüğün kapitalizmle eklemlenme süreçleri ve feodal çiftliklerin makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalist çiftliklere dönüşmesi gibi iki

temel dönüşüm yolu ekseninde ele alınmıştır. Bu dönemde tüccar, tefeci sermayeye borçlanan meta üreticisi köylülüğün yoksul köylülük saflarına itilmesi yanında geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülerek eski maraba ve ortakçıların köydeki topraklardan uzaklaştırılması, toprakların miras yoluyla parçalanarak küçülmesi biçiminde oluşan farklı mülksüzleşme süreçlerinin bir arada etkili olduğu bir süreç görüyoruz.

Küçük Meta Üreticileri ve Mülksüzleşme

1950’lerden itibaren gelişen iç pazar koşullarında, tarımda makine, fenni gübre, verimliliği artıran tohum türleri kullanımının yaygınlaşması yanında yeni toprakların üretime katılmaya başlamasıyla tarımsal üretim hacminde büyük artışlar gerçekleşmiş, küçük köylülüğün daha geniş kesimleri meta üreticileri haline gelmişti. 1960’lı yıllarda daha sistematik uygulanan içe yönelik sermaye birikim rejiminde gerçekleşen devlet destekleme politikaları sadece büyük toprak sahiplerinin gelirlerinin artmasına katkıda bulunmakla kalmadı, aynı zamanda büyük ölçüde dağılık halde olan küçük ve orta köylü işletmelerinin metalaşmasını da sağlamıştı (Ecevit, 1999: 22). Tarım kesimine verilen desteklemeler ve gelişen iç pazar Türkiye’de geniş bir kesimin geçimlik üretimden meta üretimine geçişini kolaylaştırdı. Özellikle sübvansiyonlardan yararlanma oranı tütün, çay ve fındık gibi küçük üreticilerin yoğunlaştığı ürünlerde daha fazla olmuştu (Kazgan, 1983: 2422). Ayrıca 1950’li yıllardan itibaren kırsal dönüşüm sorunları üniversitelerin ve araştırmacıların gündemine girmeye başlamış, köylerin ve küçük meta üreticilerinin dönüşüm süreçlerine ilişkin yapılan araştırmaların sayısı artmıştır.¹⁰ Özellikle 1960 ve 1970’li yıllarda tarımsal dönüşüm süreçlerini konu alan araştırmalarda, Çağlar Keyder ve Bahattin Akşit gibi araştırmacılar küçük köylülüğün kapitalizmle girdiği eşitsiz bütünleşme ilişkisi esnasında beklendiği gibi çözülmeye uğramadığı bunun yerine köylülüğün sahip olduğu ayakta kalma mekanizmaları ve devlet desteklemeleri sayesinde piyasa ilişkilerine başarıyla uyum gösterebildikleri üzerinde durmuşlardır. Yeni toprakların ekime açılması ve dağıtılması, tarım sektörünün siyasal bakımdan kayırılması, ticaret ve ulaşım şebekelerinin gelişmesi ve yeni teknolojinin yaygınlaşması, köylü mülkiyetinin pekişmesinde rol oynayan çeşitli etkenlerdir (Keyder, 1985: 105). Tarımda ve tarım dışı işlerde mevsimlik işlerde çalışarak elde edilen gelirler de köydeki geçimlik tarımın canlı tutulmasını sağlayan diğer önemli bir etkidir. Kısacası bu dönemde küçük mülkiyet sahipliğinin yaygınlaşması ve giderek artan sayıda üreticinin meta üretimine katılması Türkiye tarımının başta gelen özelliklerinden biri haline geldi. Bu durumun beraberinde getirdiği en

10 Burada 1945 yılı gibi çok erken bir tarihte Behice Boran’ın Manisa’nın 2 ova köyü ve 2 dağ köyünde karşılaştırmalı olarak yaptığı “Toplumsal Yapı Araştırmaları” adlı saha araştırmasını yeniden hatırlamak gerekir (Boran, 1945). Boran çalışmasında o yıllarda yoğunlaşan ticari ilişkilerin dağ ve ova köyleri üzerindeki farklılaşan etkilerini incelemiştir. Boran’ın çalışmasıyla birlikte kapitalizmin tarımda ve köy üzerine nasıl bir dönüşüme yol açtığı, bu süreçte ortaya çıkan sınıfsal farklılaşmalar, toprak kutuplaşmasının boyutları tarım tartışmalarının ana konularından biri haline gelmiştir.

önemli sonuçlardan biri; Türkiye’de tarımın kapitalistleşmesi sürecinde küçük ölçekli mülk sahipliği ve ücretsiz aile üreticiliğine dayalı işletmelerin yaygın ve hâkim olduğu, tarımda mülksüzleşme ve işçileşme eğilimlerinin sınırlı kaldığı tezlerinin araştırmacılar arasında yaygın olarak kabul görmesiydi.

1950’lerden itibaren tüccar ve tefecilerden oluşan aracı sınıfların gelişmeye başlaması tarımda kapitalistleşme sürecinin beraberinde getirdiği sonuçlardan biriydi. Özellikle küçük köylülüğün ürettiği tarımsal artığın önemli bir kısmına el koyan bu aracı kesim kırdı yoksulluk ve mülksüzleşme baskısı yaratan aktörlerden biri haline geldi. Yüksek faizlerle borç veren, köylünün malını düşük fiyatlardan almaya çalışan tüccar, tefeci kesimlerle olan ilişkilerin köylülüğü sonu topraksızlaşmaya varan bir borç kısır döngüsüne soktuğu bilinmektedir. Küçük köylülük bütün yıl boyunca üretim ve tüketim için ihtiyaç duyduğu malları satın almak için borçlanma ihtiyacına girmekte, bu ihtiyacını da çoğunlukla tüccar, tefeci kesimden sağlamaktadır. Sınırlı artık üretme kapasitesine sahip olan küçük üreticiler, borçlanma (kredi-faiz) mekanizması sonunda belirli bir zaman sonra topraklarını kaybetmekte ve büyük gruplar halinde mülksüz, emeğini satan işçiler haline gelmektedirler (Kıray, 1999: 126). Özellikle Akdeniz, Çukurova ve Batı Anadolu gibi tarımda kapitalistleşme sürecinin daha yoğun yaşandığı, iç ve dış pazarlarla eklemlenen bölgelerde tüccar, tefeci sermayenin küçük köylülük üzerinde yarattığı ekonomik baskı daha yoğun yaşanmaktadır.

Küçük köylü ailelerine ait toprakların miras yoluyla parçalanarak küçülmesi de bu işletmeler üzerinde mülksüzleştirici, yoksullaştırıcı etki yaratan diğer bir faktördür. Bu dönemde özellikle 50 dönümden küçük işletmelerde üretim yapan köylü kesiminde, topraklar miras yoluyla bölünerek küçülmektedir. Bir köylü ailesini geçindirmek için yeterli asgari toprak büyüklüğü bölgeden bölgeye değişmektedir. Özellikle Ege, Marmara, Akdeniz Bölgelerinde, toprağın verimliliğindeki farklılaşmalara da bağlı olarak asgari geçim için yeterli toprak büyüklüğü ortalama 50-60 dönüm arasında değişmektedir. Örneğin Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nde asgari geçim için yeterli olan toprak genişliği 140 dönüme kadar çıkabilmektedir (Oral, 2006: 329). Oysa 1950’lerden bu yana 50 dönümden küçük işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranı yüzde 61,7 iken, 1973 yılında yüzde 70,5’e kadar yükselmiştir. Denilebilir ki Türkiye tarımında üretim yapan işletmelerin çoğunluğunun elindeki toprak büyüklüğü asgari geçim için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 1-30 dönüm arasında toprağa sahip olan işletmeler tarımda ve tarım dışı ücretli işlere yönelerek “yarı köylü yarı işçiler” haline gelmektedir (Tekeli, 2011: 86). 30 dönümden daha az toprağı olan bu kesim 1963 Tarım Sayımında toplam işletmelerin %40,91’ini (Çelebican, 1970), 1973’te %45,3’ünü, 1981’de % 57,97’sini (Erdost, 1988: 175) oluşturmaktadır. Bu veriler Türkiye tarımında üretim yapan geniş bir üretici kesimin elindeki toprağın parçalanarak küçülmeye devam ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda topraktan kesin bir kopuş yaşamayan bu kesim, 1950’ler-

den itibaren tarıma ve diğer sektörlere geniş bir geçici mevsimlik işçi arzı sağlayan köylü kesimi haline gelmektedir. Küçük ve cüce işletmeler, piyasanın ani dalgalanmaları, kötü hava koşulları ve tüccar, tefeciye olan borçlar gibi olumsuzluklara karşı daha savunmasız olmaları bu kesimleri mülk sahibi köylülüğün işçileşmeye en yakın kesimleri haline getirmektedir.

Ağa ve Beylerin Çiftliklerinden Kapitalist Çiftliklere Mülksüzleşme Süreçleri

Feodal çiftliklerin makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalist çiftliklere dönüşmesi, eski toprak tasarruf ve emek biçimlerinin çözülerek yerini yeni biçimlere bırakması Türkiye tarımında 1950’lerden itibaren belirgin hale gelen dönüşüm yollarından bir diğeridir. Ancak ilgili literatürde Türkiye tarımında küçük ölçekli mülk sahipliğinin yaygın ve hâkim özellikleri sıklıkla vurgulanmakla birlikte kapitalist çiftliklere dönüşen feodal, yarı feodal çiftliklerin daha sınırlı bölgelerde etkili olduğu üzerinde durulmaktadır (Akçay, 1987). Bu tip çiftlikler ağırlıklı olarak Güneydoğu’da görülse de Akdeniz, Ege ve İç Anadolu’nun tarımsal yapılarında kısmi ağırlıkları olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana devletin toplumsal dengeyi bozmak istemeyişi ve merkezin yerel güçlerle kurduğu ittifaklar nedeniyle, özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ağalığa dayalı büyük toprak sahipliği ağırlığını korumuş, bölgede küçük köylülüğü korumaya, geliştirmeye yönelik politika ve uygulamalar oldukça sınırlı kalmıştır (Keyder, 1988: 171). Oldukça geniş, verimli arazilerde yer alan büyük çiftliklerde, ortakçılık ve marabacılık, yarıcılık gibi geleneksel emek biçimleriyle üretimi sürdüren ağalar 1950’lerde yaşanan makineleşmenin sağladığı imkânlarla işletmelerini büyük kapitalist çiftliklere dönüştürme fırsatı yakalamışlardır. 1950’den 1962’ye traktör sayısının 318’den 1038’e çıktığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bu traktörlerin büyük bir kısmı bu tip büyük çiftliklerde kullanılmıştır (Karapınar, 2005: 167). Feodal çiftliklerin kapitalizmle eklemlenmesiyle büyük çiftliklerin dönüşerek varlığını sürdürdüğü bu bölgelerde traktörün tarıma girişi Türkiye’nin diğer bölgelerine göre istihdam ve nüfus hareketleri açısından daha büyük toplumsal alt üst oluşlara ve sancılara neden olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde feodal çiftliklerin kapitalistleşmesi süreci mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri açısından daha radikal sonuçlar üretmiştir. Köylülerin toprak ağasına olan bağımlılığının kurtularak mutlak anlamda ‘özgür emek’ haline gelişleri, diğer bir deyişle bey-köylü arasındaki geleneksel ilişkilerin çözülerek yerini patron-işçi ilişkilerine bırakmaya başlaması Güneydoğu’nun büyük çiftliklerinde yeni bir sürece girildiğini göstermektedir (Beşikçi, 1992: 262-268). Büyük toprak sahiplerinin traktörlü tarıma geçişleriyle birlikte köylüler topraklarından zorla atılmışlar, ortakçılık, kiracılık, marabacılık gibi emek biçimleri yerini tarımda ve diğer tarım dışı alanlarda ücretli işler arayan topraksız köylülere bırakmıştır.¹¹ Ancak kentsel sektörlerin köylerden göç eden bütün kesimlere ye-

11 1950’li yılların başında Diyarbakır’ın köylerine röportajlar yapmaya giden Yaşar Kemal makineleşmeyle birlikte top-

terli iş olanağı sağlayamadığı ve kırsal dışında alternatif geçim kaynaklarının sınırlı olduğu koşullarda belirli bir kesim kırsalda kalarak emeğini büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde çok ucuza satmaya hazır mevsimlik işçiler haline gelmişlerdir (Aydın, 1986b: 215). Makineleşme süreci Güneydoğu'da olduğu gibi Çukurova ve Ege Bölgesi gibi büyük çiftliklerin olduğu, tarımda kapitalistleşme sürecinin imparatorluk yıllarından bu yana devam ettiği bölgelerde geniş bir ortakçı, kiracı köylü kesiminin toprakla ilişkisini olumsuz etkilemiştir. 1950'lerin başı gibi çok daha erken tarihlerde Ankara Üniversitesi'nin traktörün teknik, ekonomik, sosyal boyutlarda yarattığı dönüşümleri saptamak amacıyla yaptığı alan araştırmasında; Akdeniz, Ege, Güneydoğu Bölgelerinde yer alan köylerde eski ortakçıların topraktan koparak çapa, hasat gibi makineleşmeyen işlerde çalıştırılan tarım işçileri haline geldiği saptanmıştır (A.Ü. SBF, 1954: 71). Dolayısıyla traktörün tarımda yaygınlaşması; eski ortakçıların topraklarından sürülmesi gibi olumsuz etkiler yarattığı gibi üretim ve verimlilik artışlarının oluşmasına bağlı olarak geniş bir tarım işçisi grubunun istihdam edilmesi gibi olumlu sonuçlarda yaratmıştır. Ancak Makal'a göre makineleşmenin işgücü üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri bir arada değerlendirildiğinde olumsuz yani işgücü ihtiyacının azaltıcı etkisi daha ağır basmıştır (2001: 113). Bu durum kentsel kesime yönelen işgücü kayışlarına neden olurken bunu gerçekleştiremeyen bir nüfus, kapitalist tarıma geçen büyük çiftliklerin yer aldığı bölgelerde mevsimlik işçiliğe yönelmiştir.

1950'li yıllardan itibaren ortakçılık, marabacılık ilişkilerinin çözülmeye başlaması, çevre köylerden satın almalar yoluyla oluşan toprak temerküzü gibi çeşitli mülksüzleşme tesirlerine bağlı olarak tarımda topraksız köylü kesiminin sayılarında da artışlar yaşanmıştır. 1950 yılında toplam köylü haneleri içinde topraksız hanelerin oranı yüzde 14,5 iken, bu oran 1968'de yüzde 17, 5'e, 1973'de yüzde 21,9'a yükselmiştir (Erdost, 1988: 175). Topraksız köylülüğün bölgelere göre dağılımına baktığımızda Güneydoğu Anadolu, Ege ve Akdeniz gibi büyük kapitalist çiftliklerin yaygınlaşmaya başladığı bölgelerin öne çıktığını görürüz. 1971'de Köy Envanter Etütleri kapsamında yapılan sayımlarda iller bazında topraksız ailelerin oranına baktığımızda Mardin'de %40,8, Diyarbakır'da %46,8, Siirt'te %42, Urfa'da %53'tür (Çelebican, 1972). Güneydoğu'da yer alan bu illerdeki topraksızlık oranı Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olmakla birlikte aynı sayımda Gaziantep, Konya, Hatay, Maraş, Bingöl, Malatya, Adana gibi illerde topraksız hanelerin oranının, toplam hanelerin üçte birine ulaştığı saptanmıştır.

Nüfus, istihdam, sosyoekonomik yapı özellikleri açısından Türkiye'nin kırsal ve kentlerinde yaşanan çeşitli yapısal dönüşümlerde 1950'li yılların özel bir önemi

raktan uzaklaştırılan köylülüğün durumunu şöyle açıklıyor; "Bu yıllarda beyler Marshall yardımında traktör alıyorlar. Ve topraktan atılıyor köylü. Bey köylerinden ağa köylerine şehre göç başlıyor. Diyarbakır ovasında bu beylerden başka bir de büyük toprak sahibi olan ağalar var. Oturdıkları köyün toprağının tümü onların değildir. Fakat çoğu onlarındır. Tabii bunlar, beyler gibi ilk ağızda makine alamıyorlar. İşte bu sebepten, bey köylüklerinden atılan köylüler, ağa köylüklerine gidiyorlar. Ağalar da makine alırsa... İşte o zaman ayıkla pirincin taşını. Ben, halkın yarısı göçmüş, on beş kadar bey köyü tespit ettim. Bir tane de tamamen boşalmış köy (Kemal, 2011: 27-29)."

bulunmaktadır. Bu yıllardan itibaren kırsal kente artan göçler, geçici mevsimlik işgücü hareketliliklerinde artışlar, sosyal yapıda artan sınıfsal farklılaşma ve toplumun her alanında yaşanan siyasallaşma yanında, köylülüğün içinden geçtiği dönüşüm süreçlerinin karmaşıklaşması yaşanan yapısal dönüşümün farklı yönleri haline gelmektedir. Bu dönüşüme tarım kesimi özelinde eğilirse bölgelerin sınıfsal özelliklerine, toprakların dağılımına ve pazarla kurulan ilişkilerin derecesine göre farklı tarımsal dönüşüm yolları ortaya çıkmakta ve bu dönüşümler sonucunda kırsal kesim; kapitalistleşen çiftçiler, zengin orta sınıf köylüler, yoksul, az topraklı ve topraksız köylüler olmak üzere kendi içinde yoğun bir farklılaşmaya uğramaktadır. Kırsal yaşamın sınıfsal farklılaşma içinde sermayenin çeşitli kesimlerince borçlandırma ve zor yoluyla topraklarından uzaklaştırılan, miras yoluyla toprak parçalanmasından etkilenen kötü hasat ve piyasa dalgalanmaları gibi çeşitli yoksullaştırıcı etkenlere maruz kalan köylülerin köy dışında çeşitli sektörlerde ücretli işlere olan ilgisi artmıştır. Bu süreç kabaca kendisini kırsal kente artan göçler şeklinde gösterdiği gibi aynı zamanda mevsimlik geçici özellikler gösteren işgücü göçü endüstriyel tarımın hızlı bir gelişme sürecine girdiği Çukurova, İzmir, Manisa, Aydın gibi bölgelere yönelmektedir. Ayrıca bu dönemde karayolları ağının genişlemesi ve ulaşım imkânlarındaki artışlar da işgücü hareketliliğini kolaylaştıran diğer bir faktördür.

1950'li Yıllarda Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçiliği

Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren Batı Anadolu ve Çukurova'nın pamuk tarlalarında çapa ve hasat işlerinde ücretli olarak çalışmak üzere köylerinden ayrılan mevsimlik işçi kesimi oluşmaya başlamıştı. Ancak 1950'li yıllardan itibaren kırsal ve kentlerde yaşanan toplumsal dönüşümlerle birlikte kalıcı ve geçici işgücü göçleri, köylerde yaşayan nüfusun daha geniş kesimlerinin gündelik hayatının önemli bir parçası haline geldi. Tarımda hızlı büyüme oranlarının yakalandığı, endüstriyel tarımsal üretim hacminin genişlediği bu yıllarda kırsal büyük nüfus ve işgücü çözümleri de başlamış ve tarımda mevsimlik çalışma pratiği oldukça yaygınlaşmıştı. DP döneminde büyük ve küçük işletmelerin daha geniş kesimlerinin makineleşme eşliğinde meta üreticisi konumuna gelmesiyle pamuk, fındık, tütün, zeytin gibi endüstriyel ürünlerin çapalama, hasat dönemlerinde geniş çapta bir mevsimlik işgücüne ihtiyaç duyuldu. Türkiye tarımında emeğin bollaştığı yıllarda çapa, ot ayıklama, hasat gibi işlerde makine kullanımı iktisadi rasyonaliteye uygun bulunmamakta bunun yerine mevsimlik işçi çalıştırılmaktaydı (Tekeli, 2011: 92). Pazara yönelik üretim yapan büyük ve küçük işletmeler ek işgücü ihtiyaçlarını çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu'dan gelen topraksız köylülerden ve topraklar üzerinde aşırı nüfus baskısının ortaya çıktığı İç Anadolu'nun dağ köylerinden gelen mevsimlik işçilerle sağlamaya çalışıyorlardı. Bir yanda tarımsal üretim hacminde yaşanan hızlı artışlar diğer tarafta kırsal köylerdeki çözülmeye bağlı olarak artan işsizlik, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana varlığını sürdüren tarımdaki emek piyasasının mekânsal boyutlarını giderek genişletti.

1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de tarım işçilerinin sayıları büyük dalgalanmalar ve artışlar göstermektedir. 1952'de yapılan bir sayıma göre tarım işçiliğiyle uğraşan ailelerin tarımdaki toplam ailelerin içindeki oranı yüzde 8,6'sını oluştururken, bu oran 1963 yılında yüzde 17,2'ye doğru artmış ve 1973 yılında yapılan sayımda yüzde 14,7'e doğru düşüş göstermiştir (Oral, 2006: 383-384). Bu veriler içinde çiftliklerde sürekli olarak çalışan traktör sürücülere, operatör ve diğer ücretli çalışanlar yanında yerli tarım işçileri ve mevsimlik işçiler de yer almaktadır. İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1967 yılında yaptığı diğer bir sayımda Çukurova'da pamuk çapasında çalışan işçi sayısı yaklaşık 400 bin, toplama işlerinde çalışan işçi sayısı da 700 bin olarak verilmiştir¹² (Kocacık, 1983: 275). İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1973 yılında yaptığı "Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi" adlı raporda bir yıl içinde işçilerin sayıları, istihdam edildikleri yerler, yaptıkları işler ve geldikleri bölgeler üzerine ayrıntılı bilgiler verilmektedir (Kocacık, 1983). Ayrıntılı tablolar halinde verilen bilgiler sayesinde 1950'lerde başlayan ve 1970'lere doğru devam eden tarımda kapitalistleşme ve işçileşme sürecinin çeşitli tarımsal alanlara yayıldığını görmekteyiz. Yapılan sayıma göre Türkiye genelinde tarımda çalışan işçilerin sayısı yaklaşık 1,3 milyonu bulmakta ve bu işçilerin 560 bininin il dışından gelen mevsimlik işçilerden oluştuğu görülmektedir. Pazara yönelik tarıma geçen çok sayıda ilde, ihtiyaç duyulan tarımsal işgücü talebe göre halka halka genişlemekte, aynı il içinde yerli işçi yeterli olmadığı takdirde çevredeki yakın il ve ilçelerden (özellikle dağ köylerinden) mevsimlik işçi temin edildiği ve bunlar da yeterli olmadığı durumlarda daha uzaktaki illerden (özellikle Doğu ve Güneydoğu illerinden) mevsimlik işçi getirildiği görülmektedir.

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun hazırladığı araştırma raporuna göre gelişmekte olan iç pazarla eklemlenen çok sayıda ilde çay, zeytin, tütün, üzüm, şeker pancarı, hububat, narenciye, meyve-sebze, çeltik gibi çeşitli ürünlerde uzmanlaşan küçük-küçük üreticiler, ekim, dikim, çapalama ve toplama işlerinde ucuz, güvencesiz koşullarda çalışmaya hazır işgücüne ihtiyaç duymaktadır (Kocacık, 1983: 273). Raporda özellikle Adana ve İzmir, tarım işçisi istihdamında önde gelen iller olarak görülmektedir. Orhan Kemal ve Yaşar Kemal romanlarına konu olan Adana ve Çukurova Bölgesi'ne pamuk, çeltik, tütün işlerinde çalışmak üzere üretim sezonunda Sivas, Malatya, Kahramanmaraş gibi çevre illerden ve Güneydoğu'ya uzanacak kadar geniş bir coğrafyadan sayısı yaklaşık 250 bine ulaşan bir mevsimlik işgücü akışı oluştuğu görülmektedir. Özellikle 1950'li yıllardan itibaren topraksız ve az topraklı köylü kesiminde yaşanan artışlarla bir-

¹² Tarımda kayıtsız çalışma oranının yüksekliği, tarımların dağınık alanlarda oluşunun getirdiği teknik zorluklar, üretimdeki dalgalanmalar mevsimlik tarım işçilerinin sayılarıyla ilgili net veriler oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Aynı zamanda 1950'li yıllardan 1960'lı yıllara doğru kır ve kentler arasında olduğu gibi kırlarla diğer tarımsal alanlar arasında işgücü göçünde büyük hareketlilikler yaşanmaktadır. Nüfus ve işgücünün mekânsal hareketliliğindeki artışlar yanında tarımda pamuk rekoltesindeki yıllara göre farklılaşmaların da istihdam edilen tarım işçisi sayısında büyük farklılıklar yaratması mümkündür.

likte ticari tarım yapılan bölgelere mevsimlik işçi gönderen bölgeler genişlemiş olmalıdır. Daha önce Lenin'den yaptığımız aktarımlarda ele alındığı gibi bu dönemde geniş bir tarım işçisi kesiminin oluşumu, kırdaki geniş ve verimli arazilerde makineli üretime geçen zengin köylülüğün ve kapitalist çiftliklerin oluşumuyla doğrudan ilişkilidir. Bu tip bir sınıfsal farklılaşmanın ve buna bağlı çatışmaların en açık görünüşleriyle ortaya çıktığı yerlerden biri olan Çukurova Çevresi aynı zamanda topraksız köylüleri, mevsimlik işçileri ve ağalarıyla çok sayıda edebi esere konu olmuş bölgelerden biridir.

Orhan Kemal ve Yaşar Kemal Eserlerinde Mevsimlik Tarım İşçileri

Orhan Kemal'in 'Bereketli Topraklar Üzerinde' adlı eseri, Sivas'ın Ç. köyünden birlikte yola çıkan üç arkadaşın; İflahsızın Yusuf, Köse Hasan ve Pehlivan Ali'nin tarımda ve tarım dışı mevsimlik işlerde çalışma ve yaşam maceralarını anlatır. Eserde insan ilişkileri; 1950'lerin başında tarımda metalaşmanın hız kazandığı, yeni ulaşım ve inşaat yatırımlarıyla tarımda ve tarım dışı sektörlerin hareketlendiği, geniş bir yoksul köylü kesiminin köylerini terk ederek mevsimlik geçici ücretli işler aramak üzere yollara döküldüğü tarihsel, toplumsal şartlarda cereyan etmektedir. Orhan Kemal eserinde 1950'lerin başındaki Adana'da Çırçır Fabrikalarında, inşaatlarda ve pamuk tarlalarında yaşam ve çalışma koşullarına ayrıntılı olarak yer vermiştir. Eser şu cümlelerle başlamaktadır;

Orta Anadolu'nun seksen evlik köylerinden Ç. Köyünün erkekleri o yıl da çalışmak için çeşitli iş bölgelerine dağıldılar: Sekizi onu Kayseri Dokuma Fabrikası'na gitti, dördü beşi Sivas Çimento Fabrikası Cer Atölyesi'ne, içlerinden üçü de Çukurova'nın yolunu tuttu (Kemal, 2008: 1).

Aynı köyden olan üç arkadaş bir süre çalıştıktan sonra, gerekli birikimi yapıp köylerine geri dönmek istemekte ve "gurbette" karşılaştıkları olası tehlikelere karşı sürekli olarak birbirlerini uyarmaktadırlar. Yukarıdaki cümlelerde anlatıldığı gibi Ç. Köyü her yıl köy dışına mevsimlik göç vermekte, köyün erkekleri tarımda ve tarım dışı işlerde ücretli olarak çalıştıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. Roman karakterlerinden Hasan dönüşte kızına hediye olarak saç tokası ve tarak, Ali annesine elbise, Yusuf evine bir gaz ocağı götürmeyi hayal etmektedir. Ancak bu üç arkadaşın ikisi; Köse Hasan ve Pehlivan Ali, çırçır fabrikasında ve pamuk tarlalarındaki ağır çalışma ve sömürü koşulları altında iş kazasında yaşamını yitirecek sadece İflahsızın Yusuf inşaat işinde yeterli birikim yaptıktan ve duvar ustası olduktan sonra köyüne geri dönebilecektir.

Romanda anlatılan işçiler köyde yaşamaya devam eden topraksız, az topraklı köylü kesimlerinden oluşmaktadır. Eserde işçilerin çalışmaya gittikleri Çukurova'da, kendilerine sorulan sorulara verdikleri cevaptan toprakla ilişkilerinin durumunu çıkarmak mümkündür;

- Var mı tarlan, sığırın? Ne iş tutarsın?

- Tarlamız marlamız yok bizim. Şunun bunun yanında çalışırız. Harmana, marmana gideriz, çift mift süreriz...N'olacak, köy yeri işte...(Kemal, 2008: 139).

Topraksız ve az topraklı köylüler buldukları köylerde toprak sahiplerinin tarlalarını icar, ortakçılık, kiracılık gibi anlaşmalarla sürmektedirler. Bunun yanında “ekinin kıt olduğu yıllarda”, “iş gücü sahibi olup iyi kötü için beşin yoluna bakmak için” özellikle köyün erkekleri köy dışına geçici\mevsimlik işlerde çalışmaya çıkarlar. Toprağın yetersiz, ekinin kıt oluşu, temel ihtiyaçlar için nakde bağımlılık köyde yaşayanları belirli dönemlerde köy dışındaki işlerde, düşük ücretlerle, güvencesiz, en ağır çalışma koşullarında çalışmaya zorlamaktadır. Arazinin parçalı ve küçük oluşu, eşitsiz toprak dağılımı, makineleşmeye bağlı olarak ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi, olumsuz hasat koşulları ve tarımsal fazla verme kapasitesinin zayıflığı gibi çok sayıda etken köylülüğün bu kesimini gerekli nakit ihtiyacı için sürekli olarak köy dışındaki ücretli işlerde çalışmaya zorlamaktadır. Köyleriyle bağlı devam eden ‘köylü işçiler’ gaz, tuz, bez gibi en temel ihtiyaçlar için yâda bir çift öküz parası, bir parça toprak satın alabilmek için gerekli birikimi yaptıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. 1950’li yıllardan itibaren tarımda ve tarım dışı sektörlerde hızlı bir büyüme sürecine girilmesi köy dışında geçim imkânları arayan bu tip “köylü işçiler” için iş fırsatlarının artması anlamına da gelmektedir.

Benzer şekilde Yaşar Kemal’in “*Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek*” adlı eserinde de Torosların “arka yanındaki” bir köyün insanlarının, pamuk tarlalarında ırgatlık yapmak için, Çukurova’ya doğru yola koyuluşları, tabiatla dövüşe dövüşe Çukurova’ya varışları anlatılmaktadır (Naci, 2007: 359). Torosların arka tarafında yer alan Uzunyayla Köyü’nün neredeyse tamamı her yıl pamuk olgunlaştığında Çukurova’ya hasatta çalışmaya inmekte, yaklaşık 1-1,5 ay pamuk toplama işinde çalıştıktan sonra köylerine geri dönmektedirler. Eserde olaylar ve hikâye akışı mevsimlik göç esnasında gerçekleşmektedir. Hasat döneminde köyün yaşlıları dâhil bütün köylü mevsimlik göçe katılmaktadır. Çukurova’da götürü usulü pamuk toplama işinden elde edilen gelir köylülerin tarım ve hayvancılıktan sonra vazgeçilmez kaynaklarından biri haline gelmiştir. Her yıl hasat sezonunda köylüler “Çukur’a” inmek için büyük bir hazırlığa başlarlar. Elinde geçim için yeterli toprağı olmayan, yılda 1-2 ay mevsimlik olarak pamuk toplama işinde çalışmaya giden köylüler bu sayede nakit ihtiyacını karşılamakta ve kasabada bakkal Adil Efendi’ye yıl boyunca biriken borçlarını kapatıp, temel ihtiyaçlarını satın alabilmektedirler.

Torosların arka yanındaki, düzleşerek uzun, büyük bir dalgayla bozkıra doğru sarkan ak, yanıkçasına kavrulmuş topraklı, ağaçsız kısmındaki köyleri, güzün kokusu gelmeye başlayınca, toptan köylerde siniler sinek kalmamacasına, Çukurova’ya çalışmaya inerler. Köylerde hiç mi hiç insan kalmaz. Hastaları, sayrıları, yaşlıları, bebeleri bile götürürler... Köylülerin Çukurova’da çalışmaları bir, bir buçuk ay sürer. İşleri de bitince, gene toptan, indikleri gibi köylerine

dönerler. Bu, eskiden beri böyledir. Yani Uzunyayla’nın bu yan insanlarının gelirlerinin çoğu, Çukurova’dandır. Tarlamdaki ekinimden, kapımdaki koyunlarımın keçilerimden, sığırlarımdan gelecek şu kadar der gibi, Çukurova’dan gelecek şu kadar gelirim derler (Kemal, 2016: 22, 24).

Köylülerin alışveriş yaptığı bakkal Adil Efendi, ailede Çukurova’da pamuk toplama işinde çalışacak işçi sayısına göre borç karşılığında köylülere temel ihtiyaç maddeleri verir. Bu sayıya çocuklar da dâhil edilir. Çukurova dönüşünde bu borç köylülerce eksiksiz olarak verilecektir. Mevsimlik göç köydeki iş yoğunluğunun azaldığı aylarda gerçekleştirilir ve çoğu zaman buğday ve diğer tahıl ürünleri eken köyler pamuk, tütün gibi endüstriyel ürünlerin ekildiği tarlalara yönelirler.

Yaşar Kemal’in ‘Höyükteki Nar Ağacı’ adlı diğer eserinde, tarlasında hasadı kötü giden dört köylünün mevsimlik işlerde çalışmak için Çukurova’ya yolculukları ve traktörün tarımda yaygınlaşmasıyla işsiz kalan yarıcıların hikâyesi anlatılmaktadır. Tuz, un gibi temel besin ihtiyaçlarını karşılamak ve bir çift öküz almak bu köylüleri “kan gibi kurtlu suyuna, sıtmasına, veremine rağmen” Çukurova’ya inmeye zorlayan nedenlerden bazılarıdır. Üzerinde durduğumuz üç eserde yer alan mevsimlik işçilerin kırla ve tarımsal faaliyetlerle bağlarının devam ettiğini görüyoruz. Toprak ve artı ürün üretme kapasitesinin, pazarla ilişkilerin sınırlı olduğu dağ köylerinde köylüler, geçimlik düzeyde tarım ve hayvancılık faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, ihtiyaç duyulan nakit akışı için büyük ölçüde köy dışı mevsimlik işlerden elde edilen gelirlere bağımlı hale gelmişlerdir. Paul Stirling’in de ifade ettiği gibi çiftçilik ve göçmen işçilik köy ekonomisinde iki yanlı sigorta işlevi gören esneklikler sağlamakta, ürünün kıt olduğu yıllarda köy dışı ücretli işlerle geçim desteklenmekte, köy dışı ücretli işler kısıtlı olduğunda geçimlik tarımdan sağlanan birikimler değerlendirilmektedir. Özellikle ekonomik resesyon dönemlerinde, mevsimlik iş fırsatları sınırlı kaldığında geçimlik tarıma dönüş hanelerin ayakta kalmasında önemli avantajlar sağlamaktadır (1965: 69). Daha önce değindiğimiz gibi Kautsky’de topraksız ve az topraklı yoksul köylü kesiminin, tarımda ve tarım dışı sektörlerde bir süre çalıştıktan sonra elde ettikleri birikimler sayesinde bir çift öküz veya küçük bir miktar toprak alarak köydeki geçimlik üretimi yeniden canlandırabildiğinden söz etmektedir. Ancak belirli bir miktar toprak sahibi olmak bu kesimi çiftçi yapmaya yetmemekte kötü giden hasat, tüccara borçlar, miras yoluyla aileler arasında parçalanan küçülen topraklar bu kesimi kolayca tarım işçisi saflarına atabilmektedir.

Çukurova’da Metalaşma ve Makineleşme

Türkiye’de ticari tarıma geçen bölgeler içinde Çukurova, tarımdaki sınıflar arasındaki farklılaşma ve mücadelelerin, toprak kutuplaşmasının en açık ve net haliyle görünürleştiği bölgelerden biridir. İmparatorluğun son döneminde başlayan tarımda metalaşma süreci, 1950’lerde yaygınlaşan makineleşmeyle birlikte hız kazanmış,

eski ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi ve toprak kutuplaşması nedeniyle Çukurova, toprak dağılımı açısından daha eşitsiz özellikler gösteren bir bölge haline gelmiştir. 1960'ların başında Çukurova'da çiftçi ailelerinin yüzde 2'sinin tüm toprakların yüzde 59'unu elinde tuttuğunu gösteren veriler eşitsiz toprak dağılımının çarpıcı bir göstergesidir (Atılgan, 2015: 404). Küçük köylü mülkiyeti ve ücretsiz aile emeğinin hâkimiyet kazandığı Türkiye tarımında Çukurova, mülksüzleşme süreçlerinin daha sancılı yaşanması ve büyük çiftliklerde yapılan üretimin yoğun olarak mevsimlik ücretli işgücüne bağımlı olması nedeniyle ayrıksı özellikler taşıyan bir bölgedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden başlayan mevsimlik/geçici göçlerin yöneldiği yerlerden biri olan Çukurova, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana özellikle pamuk çapalama ve hasat sezonunda yoğun mevsimlik göç almaktadır. Ancak 1950'lerin başından itibaren büyük çiftliklerde makineleşmenin sağladığı imkânlarla kapitalistleşmenin hızlanması ve yeni bir işçileşme dalgasının açığa çıkması bölgedeki tarımsal emek piyasasını hareketlendiren etkenler haline gelmiştir.

Çırcır makinesinden geçen kütlü¹³ ise tohumundan ayrılmış, saf pamuktur artıktı. Makinelerin önünde içyağı kadar beyaz, hafif yığınlardır. Çukurova'nın bereketli topraklarından binler, on binlerce insanın çabası, alınteri, emeğiyle elde edilen 'beyaz altın'! (Kemal, 2008: 57).

Çukurova'da "beyaz altın"; tarımda metalaşma, makineleşme ve işçileşme gibi çeşitli süreçlerin birbirini kestiği süreçler ekseninde üretilmektedir. Çukurova ve Akdeniz'in Mersin Tarsus'a doğru devam eden kıyı şeridi Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana tarımda metalaşmanın hız kazandığı, tarımda teknik ve teknolojik gelişmeler kadar sınıfsal farklılaşmaların da en açık şekilde gözlemlenebildiği bölgelerden biridir. Mübaccel Kıray'ın Çukurova'nın köylerinde yaptığı saha araştırmasında elde ettiği verilere göre yeni pamuk tohumlarının ithaliyle birlikte bölgede verimlilik dönüm başına ortalama 300 kg'a kadar artış göstermiştir (1998: 15-16). Artan verim yanında pamuk fiyatlarındaki artış ve makineleşme beraberinde ovada toprak tasarruf ve istihdam biçimlerini de değiştirmiştir. Buğday tarımının yerini geniş arazilerde yüksek verimlilikle üretilen pamuğa bırakmasıyla birlikte, eski ortakçılık ilişkileri çözülmekte bunun yerini yılın sadece beş ayı ihtiyaç duyulan mevsimlik işçilik almaya başlamaktadır. Yeni pamuk türlerinin sonbahar yağmurlarından zarar görmesi nedeniyle hasat işleminin süratle yapılması gerekmekte bu da kısa sürelerde bölge ve bölge dışından gelen işçi kitlesine yoğun bir talep artışı anlamına gelmektedir. Bu yıllarda artan krediler, traktör ve fenni gübrenin sağladığı imkânlarla eski toprak ağaları kapitalistleşirken, bunlar yanında çalıştırdıkları geniş bir ortakçı köylü kesimini topraktan uzaklaştırmışlardır. Bu süreçte yılın geneline yayılan geleneksel anlaşmalar ve aynı ödemeler eşliğinde sürdürülen ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi ve bunun yerine yılın çapalama ve ha-

sat dönemleri gibi belirli dönemlerinde ücretlilik ilişkileriyle sürdürülen mevsimlik işçiliğin yaygınlaşması yaşanan dönüşümün en kritik özelliklerinden biri haline gelmektedir. Ortakçılık, yarıcılık ilişkilerinin çözülmesi ve artan işsizliğe bağlı olarak tarımsal işgücü arzında artış yaşandığı gibi aynı zamanda pamuk üretiminde mevsimlik işçiye talep artmaktadır.

Bu mevsim 'Çiğit' denilen pamuk tohumunun toprağa atıldığı mevsimdir. Karakazma'ya dört beş hafta vardır daha. Büyük toprak sahipleri Doğu illerimize elçiler gönderip tellâlar çağırırlar ki:

«... Çukurova'da bu yıl iş çoktur. Haftalıklar yüksek, bildikleri gibi değil!»

Pek pek birkaç hafta sonra "Urumdan Şamdan" çekilip çekilip gelen ırgat kafilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı, paramparça üstbaşlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe'deki mezarlığa yığılırlar... Taşköprü'nün bu gecesinde, yüzyıllar görmüş ırgat pazarının ırgat kaynaşan kalabalığına sigaralarının neşeli dumanlarını salarak kahve, çay, nar, koruk şurubu, limonata, buzlu ayran içen 'Ağalar' memnundurlar. Irgat boldur, Çukurova tarlalarındaki işe yetecek insan gücünün çok üstündedir. Haftalıklar düşecek, pamuk ucuz elde edilecektir (Kemal, 2008: 162).¹⁴

1950'li yıllarda ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte Çukurova'ya mevsimlik işçi gönderen bölgeler genişlemiştir. Nüfus başına düşen toprak oranının düşük olduğu, toprakların kıraç ve verimsiz olduğu Anadolu'nun dağ köylerinden, Kürt İllerinden ve hatta Suriye gibi ulusal sınırlar dışında kalan bölgelerden dahi Çukurova'ya işçi gelmektedir. Tarımda yaşanan çözülme yanında karayolları ağının gelişmeye başlaması, kamyonla ulaşımdaki artışlar Çukurova'da mevsimlik işlere yönelen topraksız, az topraklı köylü kesiminde bir genişleme yaratmıştır. Aynı şekilde üzerinde durduğumuz eserlerde Çukurova'ya iş aramaya gelen, tarla tarla, çiftlik çiftlik dolaşarak harman, çapalama ve hasatta iş arayan geniş bir 'göçebe işçi' kesiminden söz edilmektedir. Tarımda makineleşme ve emek arzında yoğun artışların yaşandığı yılları Yaşar Kemal'in "*Höyükteki Nar Ağacı*" adlı eserinden takip etmek mümkündür. Traktörün yaygınlaşmasıyla karasaban ve ortakçılık ikilisine dayalı olarak sürdürülen geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülmesi romanda şöyle dile getirilmektedir;

Öküzlerin hepiciğini sattı Ağa. Senin sarı öküz var ya, onunlan mor öküzü de kurban kesti. Şu makine var ya, şu kocaman ona biçerdöver derler, Ağa onu getirdiği gün sarı öküzlen mor öküzü tekerleğinin dibinde kurban kesti. Kanını tekerin dibine akıttı. Yaa, sarı öküzü kurban etti makinaya... (Kemal, 2004: 20)

Çukurova'nın çiftliklerinde traktör ve biçerdöverlerin yaygınlaşmasıyla sadece sarı öküz değil yarıcılık, ortakçılık gibi geleneksel emek biçimleri de "makineye

13 Makineden geçirilerek kırılmış kabuklarından ayrılan pamuğa "kütlü" denilmektedir (Kemal, 2008: 57).

14 1950'lerin sonunda Suriye sınırına mayınlar döşenene kadar aslında sınır adeta yapar bir sınırdır. Bu tarihe kadar aynı Cumhuriyet öncesi gibi, Lazkiye gibi kentler başta olmak üzere Çukurova'ya pamuk işçiliğine gelen önemli bir Suriyeli nüfusunu varlığı bilinmektedir (Vesek, 2014: 263).

kurban" edilmiştir. Ağaların tarlalarından kovulan yarıcı, ortakçı köylülerin büyük bir kısmı topraksız köylülerden oluşmakta ve bunlar Çukurova'nın geniş tarım arazilerinde, köylerde dolaşarak pamuk ve buğday tarlalarında iş aramaktadırlar. Çukurova'nın yolları bu şekilde topraklarından kovulan, iş arayan köylülerle doludur. Traktör ve biçerdöverin yaygınlaşmasıyla geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin çözülmeye başlaması geniş bir yarıcı, ortakçı kesimin işsiz kalmasına neden olmaktadır.

Bu var ya, hem biçer hem döver, hem çuvala doldurur verir eline. İş kalmadı gayrı. İrgadın bini gelip bini gidiyor her gün. Adamın yüreği parça parça oluyor hallerine... Bizim usta bir yanyor bunlara... Şu motorların hepsini kır, yak, diyor, git Topalın yanına... Bizim ustanın çok yüreği acıyor ırgat milletine (Kemal, 2004: 20).

Ağa haber salmış, yeter gayrı sırtımdan geçindikleri, demiş. Otuz yıldır babalarının malı gibi sürüyorlar toprağımı, demiş, çıksınlar gayrı toprağımdan, yeter gayrı ellerinden çektiğim, demiş... Bize iş kalmadı. Boğazına bir çuval taş bağla, at kendini suya. Başka iş kalmadı (Kemal, 2004: 23).

Olanı biteni bir bilsen! Her gün ırgadın bini gelip bini gidiyor. Kum gibi kayıyor ırgat. İş yok güç yok (Kemal, 2004: 18).

"Öbek öbek ırgatlar geçiyordu yanlarından, kederli, yorgun, kahrolmuş, boyunlarını içine çekmiş, elleri böğürlerinde, tozdan yalnız gözleri, dişleri ılıdayan, avurdu avurduna geçmiş, yırtık, nakışlı yüz çoraplar giymiş, sırtlarından ter fişkırmış adamlar (Kemal, 2004: 18).

Toprakla bağı giderek zayıflayan geniş bir topraksız, az topraklı köylü kesimi için Çukurova'nın çiftliklerindeki iş imkânları yeterli olmamaktadır. Aynı zamanda kentlerde sanayi ve diğer sektörlerdeki gelişme hızı henüz kırdan kopan kitleyi istihdam edecek düzeye ulaşmamıştır. Çukurova'da artan tarımsal işgücü arzı beraberinde tarlalardaki çalışma koşullarını da olumsuz etkilemektedir.

Çukurova'da Çalışma İlişkileri ve Koşullar

Çukurova'da pamuk tarımındaki hızlı büyüme ve işçileşmenin yaygınlaşması yılın belirli dönemlerinde Anadolu'nun iç bölgelerinden, Kürt illerine hatta Suriye'ye uzanacak kadar geniş bir alanda mevsimlik işgücüne olan talebi artırmaktadır. Dayıbaşı, elçibaşı, ırgatbaşı gibi çeşitli adlarla adlandırılan araçlar, pazara yönelik tarım yapan toprak sahipleriyle farklı bölgelerde yer alan mevsimlik işçiler arasında aracılık yapmakta ve Çukurova'ya ucuz işgücü akışını sağlamaktadırlar. Çukurova'da pamuğun ekilmeye başlandığı 1800'lü yılların ortalarından bu yana toprak sahibi işverenler pamukta çalışacak işçileri elçiler aracılığıyla sağlamaktadırlar (Vesek, 2014: 177-178). Toprak sahibine çapa ve hasat işlerinde gerekli olan mevsimlik işçiyi tedarik eden ve aynı zamanda işçilerin denetiminden sorumlu

olan bu araçlar, işverenden aldığı paranın dışında, her işçinin gündeliğinden "elçi parası" denilen komisyon alır. Orhan Kemal'in eserinde ırgatbaşı, kırk beş kişilik patoz işinde otuz iki kişi çalıştıran, aradaki on üç kişilik farkı da "cebine atan" bir karakter olarak anlatılmıştır. Aynı zamanda ırgatbaşı, amele çavuşu gibi işçi tedarikinde ve denetim süreçlerinde birinci derecede rol oynayan araçlar, işçilere karşı toprak sahiplerinin çıkarlarını kolladığı gibi haftalıklarından pay alarak, çay ve esrar satarak, kumar oynatarak işçileri kendilerine bağımlı bırakırlar (Kemal: 2008: 300). Köyünde geçinemeyen ve vasıfsız işlerde çalışmak dışında bir seçeneği olmayan tarım işçileri sürekli borçlandırılarak uysallaştırılmakta, hem de işçinin işi bırakmak veya başka işlere geçmek gibi bir seçeneği kalmamaktadır.¹⁵

Yaşar Kemal'in Ortadirek romanında köyde geçimlik üretim yapan yoksul köylülüğün belirli bağımlılık ilişkileri çerçevesinde dâhil olduğu işçileşme süreçlerini takip etmek mümkündür. Köylü işçiler, her yıl pamuk hasadı mevsiminde köydeki muhtar ve aracı Delice Bekir Çavuş'un Çukurova'da anlaşmalı olduğu toprak sahibinin çiftliklerinde çalışmaktadırlar. Köylü işçiler pamuğun bol olduğu tarlalarda çalışmak istemekte ancak muhtar ve çavuşluk yapan Delice Bekir, her hasat sezonunda köylüyü kendi çıkarlarına göre anlaştığı toprak sahibinin tarlasına yönlendirmektedir. 'Demir kıratın' köydeki temsilciliğini yapan muhtarın kaymakam, jandarma ve Çukurova'nın çiftlik sahipleri gibi çeşitli güç odaklarıyla yakın ilişkileri bulunmakta ve köylü işçiler muhtarın kontrolü dışında iş sözleşmeleri kurmaya, başka çiftliklerde çalışmaya cesaret edememektedirler. Muhtarın anlaşmalı olduğu çiftliklerde ellerine daha az para geçmesine rağmen köylü işçiler daha yüksek ücretlerle çalışacakları çiftlikleri ve tarlaları seçme şansını kaybetmektedirler. Muhtar ve toprak sahibinin aracısı olan Delice Bekir, tarımda ucuz işgücü akışının kontrolünde, işçi işveren ilişkilerinin kurulmasında önemli roller üstlendikleri süreçte köylü işçiler kendi emek güçleri üzerindeki kontrollerini yitirmektedirler.

Tarım kesiminde çalışan işçilerin 1936 tarihli İş Kanunu'nun kapsamı dışında tutularak her türlü sosyal ve hukuki korumadan mahrum bırakılması Çukurova'da dayıbaşı, elçibaşılar gibi enformel aktörlerin güç kazanmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı'nın son dönemlerinde Adana'da valilik yapan İbrahim Paşa tarafından yapılan işveren toprak sahipleri ve mevsimlik tarım işçileri arasındaki çalışma ilişkilerini konu alan düzenlemeler, 1950'li yıllara kadar Çukurova'nın pamuk tarlalarında uygulanmaya devam edilmiştir (Vesek, 2014: 280). Adana'yı yöneten Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, işçilerin sağlıklı ve verimli çalışmalarını sağlamak için önlemler almış, bu önlemlerin başında, 5,5 gün çalışma için 7 günlük ücret alma düzenlemesi yapılmıştır. Ayrıca işçilerin günlük dinlenme süreleri çoğaltılmış ve günde kaç defa, ne yiyecekleri belirlenmiştir.

¹⁵ Mevsimlik tarım işçilerini topraktan kopan "özgür emek" kategorisi içinde ele almanın yeterli olmadığı, bunun yerine dayıbaşı, elçibaşı gibi araçların işçileşme süreçlerinde ürettiği bağımlılıkların "bağımlı emek" kavramsallaştırılması içinde ele alındığı çalışma için bkz. Çınar (2015).

Bir haftalık iş beş bucuk gün sürmüş, 'dağılım' denilen çarşamba günü öğleden sonra saat ikiden itibaren ırgatlar para almak için şehrin yolunu tutmuşlardı... Harmanla şehir arasında epeyce uzun bir yol vardı. Irgatlar yaya dökülmüşlerdi yollara. Tozlu yollar, beş bucuk is gününün yorgunluğuyla harap ırgatların yemene-nili, ya da çıplak ayakları altında tozuyup duruyordu. Başka harmanlarla pamuk tarlalarından şehre para için akın halindeki ırgat kafileleri kalabalığı gittikçe artırıyorlardı... Gidilecekti, çaresiz gidilecek, haftalıklar alınacak, sonra da gelecek hafta için yeniden kapılanırlarsa, ağır hantal kamyonlara dolunup, beş bucuk gün çalışmak üzere, çiftliklere yeniden dönülecekti (Kemal, 2008: 272).

Ancak 1950'li yıllarda İbrahim Paşa tarafından konulan 19. Yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren 5,5 gün için 7 gün ücreti ödeme düzenlemesi uygulamadan kaldırılmıştır (Altıok ve Akkaya, 1996: 255). İşçiler haftanın 7 günü çalıştırılmaya ve pamuk çapasında sadece çalışılan gün için ücret ödenmeye başlanmış, çalışma saatleri günlük 16 saate ulaşacak şekilde ağırlaştırılmıştır. 1950'lerde işçiler aleyhine yaşanan bir diğer önemli gelişme de işverenlerce verilen öğle yemeğinin kaldırılmasıdır. Yemek masraflarından artık işçiler kendileri sorumlu hale gelmiştir (Akkaya ve Altıok, 1996: 257). Yemek masraflarının işçilerce karşılanmaya başlaması nedeniyle işçiler beraberlerinde un, bulgur, nohut, mercimek gibi yiyecekler de getirmeye başlamışlardır. İşveren toprak sahiplerinin yemek dağıtım sorumluluklarını işçilere devretmeleri, yaz aylarında Çukurova'ya yönelen mevsimlik işçi göçlerini çok daha çileli hale getirmiş, binlerce işçi yanlarına kap kaçak, yorgan döşek, un bulgur torbalarını alarak geniş aileler halinde kamyonlarla yolculuk etmeye başlamıştır (Otyam, 2007: 34).¹⁶ Ayrıca yemek masraflarının işçilerce üstlenilmeye başlanması, işçilerin harcamalarını artırdığı gibi mevsimlik kadın işçiler üzerindeki iş yükünü de artırmıştır. Çoğunlukla kadın işçilere tarlada iş bitiminden yarım saat önce izin verilerek yemek hazırlaması sağlanmaktadır (Şeker, 1986: 117). Haftalık çalışmanın 7 güne çıkarılması, çalışma saatlerinin uzatılması, yemek masraflarının tarım işçilerince karşılanmaya başlanması gibi çalışma koşullarında işçiler aleyhine oluşan değişimlerin, ortakçılık ilişkilerinin çözülmesine bağlı olarak Çukurova'ya gelen işçi sayısındaki hızlı artışlar ve işverenlerin pazarlık gücünün artmasından kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir.

Akkaya ve Altınok'un aktardığı bilgilere göre pamuk toplama ve çapa işçileri için ilk kez 1951 yılında, 3008 Sayılı İş Kanunu'nun 32. Maddesi uyarınca, asgari ücret Adana, Hatay ve İçel'de saptandı. Ancak bu ücret genellikle işverenlerce ta-

16 Bugün de devam eden işçilerin geniş aileler halinde, yanlarındaki mutfak ve barınma eşyaları, çeşitli gıda ürünleri gibi ağır yüklerle üstü açık araçlarda tarlalara taşınması uygulamasının 1950'li yıllarda başladığını görüyoruz. Bu yıllarda gelişen karayolları ağı ve kamyonla taşınmanın yaygınlaşması ürün hareketliliğini artırdığı gibi işgücü hareketliliğini de artırmıştır. Ayrıca 1950'lerden itibaren daha da bozulan çalışma ve ulaşım koşullarının beraberinde getirdiği, çok sayıda işçinin ölümüne ve yaralanmasına yol açan trafik kazaları da gazetelerde yer almaya başlamıştır. Milliyet Gazetesi'nin arşivine girildiğinde 1960'lı ve 1970'li yıllarda "Ceyhan'da 6 işçi öldü", "Tarım İşçisi Götüren Traktör Su Kanalına Uçtu, 3 Kadın Öldü", "İskenderun'da Tarım İşçisi Taşıyan Bir Kamyon Devrildi." gibi haber başlıklarıyla çeşitli kamyon, traktör kazalarında aynı aileden çok sayıda işçinin öldüğü haberlere ulaşmak mümkündür. Tarımda trafik kazaları ve mevsimlik işçileri konu alan başka bir çalışma için bkz. Yıldırım (2016).

rım işçilerine ödenen en üst sınır olarak belirlendi. Böylece gelen işçi sayısı arttığında ücretler düşürülebilir ancak işgücü kıtlığı yaşanırsa üst sınır asgari ücret olarak belirlenirdi. Çoğu kez yöresel olarak uygulanan asgari ücretlere uyulmamaktaydı. Çukurova'da ücretlerin belirlenmesinde çoğunlukla büyük toprak sahipleri etkili olmaktadır. Ücretlerle ilgili olarak sıkça rastlanan bir diğer durumda işçi ücretlerinin vaktinde ödenmemesiydi. İşverenler toplanan pamukların fiyatları artsın diye ürününü satmayarak işçileri bekletmekteydi ya da bir kısım ücretlerin ödenmesini seneye bırakarak işçileri kendilerine bağımlı bırakmaktaydılar. İşçiler örgütlü olmamasına rağmen işverenler "Çiftçi Birliği" etrafında örgütlenerek işçilerin örgütlenmesini engellemeye çalışmışlar ve ücretleri düşük tutmaya çalışmışlardır. Murat Şeker'in aktardığı bilgilere göre 1964 yazında Adana için saptanan 9 TL asgari ücreti Çiftçi Birliği ödememe kararı almış, bunu basına açıklamış ve bu dönemde bütün işyerlerinde 6 TL ödenmesini, 9TL olarak da kayıtlara geçmesini sağlamıştı (1986: 125).

Saatler geçiyordu. Tam tepeden vuran kızgın güneşin alabildiğine yaktığı insanlar terden sıırıksıklamdılar; haftalıklarını getirecek ırgatbaşlıları bekliyorlardı. Beş bucuk gün, bereketli toprakları fırına çeviren güneşin altında koşaradım iş görmek kadar yorucu bir şeydi para almak. Çünkü toprak sahipleri, başlayacak yeni haftanın ırgadını bulmadan, çalışmış ırgatlara para vermezlerdi. Bekleşiliyordu onun için. Sabırla, kinle, homurtuyla bekleşiliyordu! (Kemal, 2008: 288-289).

Hatta üretimin kötü olduğu yıllarda işverenin ortadan kaybolup hiçbir ödeme yapmadığı da olmaktadır. Çukurova'da çalışan işçilerin birçoğunun işverenlerden almaktan ümidi kestikleri alacakları vardır.

Tarlada Sınıfsal Farklılaşma ve Çatışmalar

Yaşar Kemal'in eseri Ortadirek'te olaylar, geniş bir yoksul köylü kesiminin desteğiyle iktidara gelen aynı zamanda çok sayıda büyük toprak sahibinin temsilciliğini yapan DP döneminde geçmektedir. DP İktidarının siyasal söylemini oluşturan ifadelerin aynı zamanda tarımda işgücünün kontrolünde güç ve bağımlılık ilişkilerinin kurulmasında işlevsel hale geldiği görülmektedir. Köydeki yoksulluğun işçileşmeye zorladığı köylülerle büyük çiftliklere aracılık yapan muhtar ve çavuş arasındaki gerilimli ilişkilere baktığımızda bu konuda çeşitli ipuçları yakalamak mümkündür. Daha önce üzerinde durduğumuz gibi köylü işçiler pamuğun bol olduğu tarlalarda çalışmak istemekte ancak muhtar ve çavuşluk yapan Delice Bekir, her hasat sezonunda köylüyü kendi çıkarlarına göre anlaştığı toprak sahibinin tarlasına yönlendirmektedir.¹⁷ "Demir kıratın" köydeki temsilciliğini yapan muhtarın kaymakam, jandarma ve Çukurova'nın çiftlik sahipleri gibi çeşitli güç odaklarıyla

17 Mevsimlik işçilerle toprak sahibi çiftçiler arasında ilişki kuran, gerekli işgücünü sağladığı gibi işçinin denetiminden de sorumlu olan araçlar farklı bölgelerde dayıbaşı, elçibaşı, çavuş gibi farklı isimler almaktadırlar.

yakın ilişkileri bulunmakta ve köylü işçiler muhtarın kontrolü dışında iş sözleşmeleri kurmaya cesaret edememektedir. Köylüler de Çukurova'da daha bol pamuk veren, daha fazla ücret elde edecekleri tarlalarda çalışmak istemekte, aralarından bazıları muhtara karşı çıkmaktan çekinmemektedir. Bu durum muhtar tarafından "demirgırası olmayan yerde, söz birliği olmayan yerde hiçbir dirlik düzenlik olmaz" şeklinde değerlendirilmekte, kendisine ve aracılık yapan çavuş Deli Bekir'e itiraz eden köylüleri "demirgırası düşmanlığıyla" suçlamaktadır:

Delice Bekir Ağadan çok Çukurova Beylerinin dilinden kim anlar içimizde? Onları ondan daha iyi kim kafese kor? Elin adamı on kuruştan toplarsa pamuğu, biz on birden toplarız. Ve de kar ederiz. Ve de Delice Bekir Ağanın sayesinde. Ve vatandaşlarım, ve sevgili köylülerim, siz demirgırasıye ezelden gönül vermişsiniz. Delice Bekir Ağa size ezelden beri çiftlik bulur. İyi, verimli pamuğu olan tarlalar bulur. El bir dönümlük tarladan elli kilov toplarsa, biz yüz kilov toplarız. Ve de Bekir Delice Çavuşun sayesinde. Demirgırasıyi bozmak, ona aykırı bir hareketlerde bulunmak alimallah günahdır. Ve de adam cehennemin içinde, tam gözünde yanar. Ve de cehennemin gözünde durmak ne gayri mümkündür (Kemal, 2016: 56).

Büyük çiftlikleri elinde tutan toprak sahipleriyle tarım işçileri arasındaki ilişkiler doğrudan kurulmamakta daha önce üzerinde durulduğu gibi ucuz işgücü rezervlerinin yönlendirilmesi işini çeşitli araçlar yerine getirmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi DP İktidarının kitle desteğini sağlamak için ürettiği demokrasi söylemi köylere kadar ulaşmakta, tarımda köylü işçilerin desteğinin sağlanmasında önemli işlevleri yerine getirmektedir. Köylü işçiler emek gücü üzerinde kurulan denetim ilişkilerinin dışına çıkma teşebbüsü gösterdiklerinde demokrasi ve birlik söylemi bu ilişkilerin yeniden tesis edilmesinde, ucuz işgücü akışında önem kazanan söylemler haline gelebilmektedir. Köylü işçilerin kendi istedikleri çiftliklerde, istedikleri ücretlerle çalışma istekleri ve muhtara itirazları bir anda demokrasiye ve birliğe yönelen bir tehdide dönüşmektedir. Kaymakam, Jandarma ve toprak sahipleriyle yakın ilişkileri olan nüfuz sahibi muhtar, demokrasiyi bozan, ona aykırı hareket eden işçileri "cehennem ateşiyle" korkutmaktadır. Dolayısıyla DP'nin geniş kitlelerin desteğini sağlamak için ürettiği demokrasi söyleminin tarımda farklılaşan sınıf çıkarlarının yarattığı uyumsuzlukların önlenmesinde, işgücünün uysallaştırılmasında önem taşıdığını söylemek mümkün hale gelmektedir. Ayrıca büyük ölçüde yoksul köylü kesiminin desteğiyle iktidara gelen DP'nin taşradaki uzantısı olan, aynı zamanda toprak sahibinin aracılığını yapan muhtarın köylüleri demokrasi ve birlik söylemiyle hizaya getirmeye çalışması oldukça anlamlıdır.

Üzerinde durulan eserlerde işçilerin içinde buldukları tarım iş kolunda işveren karşısında işçilerin temsiliyetini üstlenen, çalışma koşullarının iyileştirilmesini amaçlayan herhangi bir sendika, dernek veya kurumdan söz edilmemektedir. İşçiler çoğu zaman hemşerilik ilişkilerine önem veren, ağa ve patronlarına hayranlık besleyen, biraz para biriktirip köylerine hediyelerle dönmek veya bir çift öküz al-

mak isteyen ya da kutsal bir nar ağacının kurtarıcılığına bel bağlayan kişiler olarak tasvir edilmektedir. Bütün bunlara rağmen tarımda olumsuz çalışma ve sömürü koşulları en açık ve en ağır biçimde tecrübe edilirken, toprak sahipleri, ırgatbaşlarıyla tarım işçileri arasındaki sınıf çelişkilerinin ve mücadelelerin tarlada somut şekilde açığa çıktığı belirli anlar görebilmekteyiz. Orhan Kemal'in eserinde çoğu zaman bireysel kurtuluş yolları arayan, hemşerilerini kollayan, yeri geldiği zaman kumar oynayarak hızlı zenginleşmeye çalışan kişiler olarak ele alınan işçilerden bazıları kimi zaman sömürünün ağırlaştığı koşullarda işveren ve ırgatbaşıyla çatışmaktan çekinmezler. Çoğunlukla makine, patoz kullanan ustalık yapan vasıfı işçiler aynı zamanda sınıf bilincine sahip, çiftlikte ağa ve ırgatbaşıyla işçiler arasındaki sorunlarda işçilerden yana tavır alabilen kişiler olarak tasvir edilmiştir. Patoz işinde çalışan işçilerden biri olan Kürt Zeynel, olumsuz çalışma koşulları ve kötü yemekler nedeniyle diğer işçileri şartları iyileştirmek için toprak sahibine karşı toplu hareket etmeye zorlamış, yeri geldiğinde uğradığı haksızlığın, hor görülmenin acısını çiftlikteki makineleri ve harmanı yakarak çıkarmıştır (Vesek, 2014: 223). Zeynel'in işçileri harekete geçirmeye çalıştığını ırgatbaşından duyan çiftlik sahibi, Zeynel'i işten çıkarmış yerine daha ucuza çalıştırabileceği işçiler bulmuştur. Bunun üzerine Orhan Kemal'in eserinde Zeynel'in ağanın harmanlarını nasıl yaktığı anlatılmaktadır:

Bak, yemekler kurtlu, ekmekler küflü, bayat. Benim derdim zorum ne? Ekmeklerle yemekler. Bir de patoz dalgası. Kırk beş kişilik patozda otuz beş kişi çalıştırıyor. Günde yirmi saat çalışıyoruz. Ne bu? Makine miyiz? Ben söğüp sayıyorsam, hepimizin menfaatine. Ben de ses çıkarmasam, sonra? (Kemal, 2008: 261).

Harman yaktığım doğrudur Haftalığımızı kestiler, ipe un serdiler, canımızı yaktılar, canlarını yaktım (Kemal, 2008: 253).

Kürt Zeynel'in veya diğer ustalardan birinin toprak ağasıyla ve ırgatbaşıyla çatışmasını çoğunlukla işçiler uzaktan izlemekte, ağa ve ırgatbaşıyla ters düşmekten çekinmektedirler. İşçilerin toprak sahibine ve ırgatbaşına karşı sessizliğinin arkasında çoğunlukla iş bulabilme, çalıştıkları gün kadar içeride biriken ücreti alamama korkusunun payı büyüktür.

Amman Ali, akıl var, yakın var. Koskoca bir ağa mesala... Ağaların ırgada ne eyvallahı olacak? Seni, beni atar, yerimize başkalarını alır. Buraya ne diye geldik? Karavana devirek diye mi? Yoksa için beşin yoluna bakak diye mi? Sen Zeynel'e kulak asma. Kemal ne dedi? Zeynel'in ipiyle kuşağı dedi. Ona uymayın demedi miydi? (Kemal, 2008: 278).

İşçiler biraz birikim yapmak, bir tahta araba alıp pazarda meyve sebze satmak, Hafız Ali'nin dükkânı gibi bir dükkân açmak gibi hayallerle işlerine dört elle sarılırlar. Hatta "gurbette" çalışmak için "anca beraber kanca beraber" diyerek köylerinden birlikte yola çıkan üç arkadaş, "ekmek derdi" uğruna yeri geldi-

ğinde Çukurova'da olumsuz çalışma koşullarından hastalanan arkadaşlarını ölüme terk etmekten çekinmemişlerdir (Naci, 2014: 396-398). Tarlada kumar ve esrarın yaygınlığı da ağır çalışma koşulları karşısında işçilerin birlikte koşulları iyileştirmeye yönelik hareket etmelerini zorlaştıran diğer bir etken haline gelmektedir. Çiftliklerde bizzat ağa tarafından teşvik edilen ırgatbaşının kontrolünde satılan esrar ve kumar işçileri rahatlatan, sıklıkla başvurulmuş diğer yatıştırma araçlarıdır.

Pehlivan Ali'nin ne esrar, ne kumar, ne de çay borcu vardı. Parasını tamam alacaktı. Irgatbaşının sinirine dokundu bu. Ne demek oluyordu? Kumar oynamayan, esrar çekmiyen, çay içmeyen ırgat mı olurdu? (Kemal, 2008: 294).

- Esrar içmemesi iyi değil. Esrar içmeli ki o ağır işe dayanabilsin!

- Sen hiç kaygı çekme ağam. Ben ona esrar içmeyi de belleteceğim, kumar oynamayı da (Kemal, 2008: 308).

İşçiler koşulları değiştirebileceklerine inanmamalarına rağmen ağa ile kendileri arasındaki farklılaşmayı görmekte ve bundan rahatsız olmaktadırlar. İşçiler arasında, Ağa'dan bahsedilirken "onlar" gibi bir seslenişin mevcut oluşu, işçilerin aradaki ayrımı hissettikleri ve bunu yadırgadıkları, kabullenmedikleri anlamına da gelir (Hacısalihioğlu, 2008: 100). "Ekmeğin hasını, yemeğin etlisini, sütün yağlısını yer, içerler. Biz? Pilavın yağsız, ekmeğin kurtlusunu, ayranın imansızını!", "Bu Allah da hep onların Allah'ı mıdır nedir? Fakir fukaraya garaz tekmi...", "Bizden farkları ne? Onlar da dokuz aylık biz de! (Kemal, 2008: 220)." Çukurova'da sınıfsal farklılaşmaları en somut halleriyle deneyimleyen işçilerin öfkeleri kimi zaman çiftliklerdeki makinelere yönelmektedir. İngiltere'de sanayinin ilk gelişimi sırasında ortaya çıkan Luddist hareketin tepkisini dokuma makinelerini kırarak göstermesine benzer şekilde Çukurova'da da işsiz kalan yarıcılarının öfkelerini traktöre yönelttiğini görüyoruz;

Ağa dutmaların hepsini topladı, gayrı size iş yok, dedi, güle güle, dedi. Herkes gitti. Topal da gitti. Bir ay mı, iki ay mı ne, baktık Massey-Harris motorun başı yok. Sökmüşler, alıp götürmüşler. Koca motor öldü. Ağa deli oldu. Hükümete gitti, Valiye gitti, Ankaraya gitti. Sonra Topal bir yerde böyle böyle ettim demiş. Onu cereyana vermiş Hükümet. Topal demiş ki, Ağanın inadına, demiş, o bizi aç koydu. Oh, demiş, öcümü aldım. Söktüm attım Anavarzanın oradaki derin yere. Ceyhanın en derin yerine attım, demiş. Ölsem de gam değil... Şimdi yatıyor Adana mapusanesinde. Ağa suyu arattı arattı, başı bulamadı. Massey-Harris motor öldü (Kemal, 2004: 19).

Çukurova'da makine kırıcılığının ne kadar yaygınlaştığıyla ilgili elimizde yeterli bilgiler yoktur. Ancak Yaşar Kemal'in *Çukurova Yana Yana* adlı diğer bir eserinde işsiz kalan yarıcılarının motorları imha edecek çareler düşündüğüne dair başka gözlemlere rastlıyoruz (Kemal, 1955: 20).

1950'li yıllarda Çukurova'da sınıfsal farklılaşma ve buna bağlı çelişkilerin art-

masıyla birlikte yaşanan bir diğer gelişme de Çukurova'da tarım işçiliği alanında örgütlenen sendika sayısındaki artışlardır. Uzun yıllar boyunca sendikal anlamda uzun bir sessizlik yaşanan Hatay ve Çukurova çevresinde 1950'lerin başından itibaren tarım alanında örgütlenen çok sayıda sendika kurulmuştur. 1947 yılında yapılan 5018 Sayılı yasayla birlikte tarım işçilerine sendika kurma hakkı verilmiştir. Türkiye'de tarımda kurulan 11 sendikanın 9'u Çukurova Bölgesi'nde kurulmuştur (Makal, 2001: 130). 1951'de kurulan Çukurova Tarım İşçileri Sendikası, 1952'de Ceyhan, İçel ve Hatay'da Tarım İşçileri Sendikaları bunlardan bazılarıdır. Yüksel Akkaya'nın aktardığı bilgilere göre sendika kurucuları daha çok nitelikli usta düzeyindeki işçilerden oluşmaktadır, bu kural tarım sektöründe kurulan sendikalarda da bozulmamış, takım kılavuzu sıfatı ile "elçiler" sendika kurucusu olmuşlardır. Bu nedenle 1950'li yıllar boyunca tarım sektöründeki sendikalar "elçilik sisteminin" kurumsallaştırıldığı yerler olmuştur (1997: 192). Oldukça sınırlı bir kesim içinde örgütlenmiş olsa da sendikalar, işçilerin ücretleri ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi amacıyla açık hava toplantıları, bildiri dağıtımı gibi çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak tarım işçilerinin çoğunlukla küçük toprak sahiplerinden oluşmasının yol açtığı işçi devir oranlarının yüksekliği tarım işçileri alanında sendikal hareketlerin güç kazanmasını ve sürekliliğini olumsuz etkilemiştir (Kazgan, 1963: 55). Bununla birlikte tarım işçilerinin çalışma yerlerinin kırsal alanlara dağılmış olması, çalışma ilişkilerinin büyük oranda kayıt dışı yürütülmesi, sendikal hareketlerin yoğunlaştığı kentlere uzak olunması sendikal faaliyetlerin gelişmesini engelleyen diğer etkenler olarak sıralamak mümkündür.

Sonuç

Bu çalışmada Orhan Kemal ve Yaşar Kemal romanlarından yola çıkarak 1950'li yıllarda tarımda yaşanan dönüşüm süreçleri, mevsimlik işçiler özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, Yaşar Kemal'in *Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek ve Höyükteki Nar Ağacı* adlı eserlerinde, 1950'lerde tarımda yaşanan hızlı kapitalistleşme ve makineleşme sürecinde Çukurova'da mevsimlik işçilerin içinde bulunduğu çalışma koşulları, sınıfsal farklılaşma ve çatışmalar üzerine geniş bilgiler verilmektedir. 1950'lerden itibaren tarım kesiminin devlet tarafından yoğun olarak desteklenmesi ve traktör, biçerdöver gibi tarım teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte özellikle işgücü boyutuyla büyük yapısal dönüşümler yaşanmaktadır. Bu dönemde küçük mülkiyet sahipliğinin yaygınlaşması ve ortakçıların mülksüzleşerek "özgür emek" haline gelmesi gibi birbirine karşıt eğilimler bir arada gerçekleşmektedir. Ancak kendi toprağında ekim yapan küçük işletmelerin hâkimiyetini koruyor oluşu yanında bu kesimin devlet desteklemelerinin verdiği güvenceler eşliğinde pazar ilişkileriyle entegre olması ve çevre araziden yeni tarla açma girişimleri kır genelinde yaygın proleterleşme eğilimini zayıflatmaktadır. Bu yapı içinde Çukurova, kapitalizme geçişte büyük toprak sahipliğinin önemli rol oynadığı, buna bağlı sınıfsal kutuplaşma ve mücadelelerin en

açık ve somut halleriyle edebi eserlerde kendisini gösterdiği tarımsal alanlardan biri haline gelmiştir.

İmparatorluk dönemlerinde ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında büyük çiftliklerin kapitalistleşme sürecinde karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, “amele sorunu” olarak bilinen ücretli işgücü kıtlığı sorunudur. Ancak 1950’lerden itibaren özellikle Çukurova gibi tarımda kapitalistleşme ve pazarlarla bütünleşmenin ileri boyutlarda olduğu tarımsal alanlarda kapitalist çiftliklerin gelişimine, geniş bir mevsimlik tarım işçisinin oluşum süreci eşlik etmektedir. Eski ortakçı köylülerin ağa topraklarından sürülmesi, geçim için yeterli olmayan topraklarda üretim yapan köylü hanesi sayısında artışlar, tüccar ve bakkalla girdiği borç kısır döngüsünden kurtulmaya çalışan yoksul köylülüğün diğer tarımsal alanlara yönelmesi gibi çok çeşitli etken giderek genişleyen mevsimlik işçi kesiminin oluşumuna yol açmıştır. Özellikle tarımda makineleşme süreciyle birlikte ağaların topraklarından uzaklaştırılan ortakçı köylüler, tarım kesimi içinde mülksüzleşme sürecini en hızlı ve sancılı biçimde deneyimleyen kesim haline gelmektedir.

DP döneminde tarımda üretim, teknoloji ve verimlilik boyutlarıyla yeni bir gelişme sürecine girilmesine rağmen mevsimlik işçi arzında yaşanan artışla birlikte Çukurova’da tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları daha olumsuz bir hal almaya başlamıştır. Yeni işçileşme dalgasıyla birlikte çalışma günü haftalık yedi güne çıkartılmış, çalışma saatleri uzatılmış, yemek masrafları işçilere yüklenmiştir. 1950’lerden itibaren barınma ve mutfak eşyalarını yanına alarak, kamyonların teknesinde çalışma alanlarına doğru tehlikeli yolculuklara maruz kalan ailelerin verdiği görüntü, bugünkü güvencesiz çalışan mevsimlik işçilerin koşullarıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Ayrıca tarım işçilerinin olumsuz çalışma şartlarından doğan zaman zaman şiddete dönüşen öfkeleri, toprak ağalarına duydukları kızgınlıklar ve başvurdukları yatıştırma araçları üzerinde durduğumuz eserlerde başarıyla yansıtılmıştır. Aynı zamanda Çukurova’da tarım alanında örgütlenen çok sayıda sendikanın kurulması tarımda yoğunlaşan sınıf mücadelelerinin bir başka göstergesidir. Ancak tarım işçilerinin geniş kesimlerinin köyleriyle ve geçimlik tarımla olan bağlarının devam ediyor oluşu, olumsuz yaşam ve çalışma koşullarına rağmen sendikal mücadelelerin uzun soluklu olmasını engelleyen faktörler haline gelmiştir.

Son olarak üzerinde durmak istediğimiz diğer bir noktada tarımda devam eden işçileşme süreçleriyle köylülük arasındaki geçişkenliklerdir. Özellikle Keyder ve Akşit’in çalışmalarında 1960’lı ve 1970’li yıllarda topraksızlaşan eski ortakçıların ekilmeyen araziden tarla açarak veya bir süre çalışarak yapılan birikimle, toprak ve bir çift öküz satın alarak yeniden geçimlik üretimi canlandırabileceği ileri sürülmüştür. Hatta ilerleyen yıllarda kapitalist çiftliklerin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu’da dahi küçük üreticiliğin yeniden gelişebileceği, yaygınlaşabileceği üzerinde durulmuştur (Akşit, 2006: 137). Dolayısıyla 1950’li yıllarda başlayan süreç içinde mevsimlik tarım işçilerinin köyle ve geçimlik üretimle bağlarının sürdü-

ğünü, mutlak anlamda mülksüzleşen kesimin sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda mevsimlik işçiler için özellikle kentsel sektörlerin gelişmeye başladığı 1960’lı yıllardan itibaren kentlere göç etme seçeneği mevcuttur. 1950’lerden itibaren tarımda ücretli işçi çalıştırma uygulamaları yaygınlaşmış ancak küçük köylü mülkiyetinin yaygınlığı ve daha yüksek sosyal refah imkânları vaat eden kentlere göçler nedeniyle mevsimlik işçilik geçici olarak başvurulmuş bir geçim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Kır yoksulları için köyde belirli düzeylerde sürdürülen geçimlik üretim ve kentlerde gelişen sektörlerde çalışmak gibi seçenekler vardır.

1950’li yıllarda tarımda mevsimlik işgücünün çeşitli özelliklerini incelemek bize son yıllarda tarımda yaşanan işçileşme süreçlerine ilişkin bazı karşılaştırmalar yapma imkânı vermektedir. 1950’li yıllardan itibaren Türkiye’de mevsimlik tarım işçileri için köy ve geçimlik üretimle olan bağları güçlendirmek veya kırdan kentlere yönelen ana akım göçlere katılmak gibi toplumsal hareketlilik seçenekleri mevcuttur. Tarımda yaşanan hızlı büyüme, yeni toprak açma veya satın alma imkânlarının varlığı yanında kentsel sektörlerde özellikle 1960’lardan itibaren yaşanan gelişmeler nedeniyle bu dönemin mevsimlik işçiliği büyük ölçüde geçici bir karakter taşımaktadır (Yıldırım, 2015: 210). Oysa neoliberal tarım politikalarının sonuçlarının ortaya çıkmaya başladığı 1990’lardan itibaren yaşanan yeni işçileşme dalgasıyla birlikte mevsimlik tarım işçileri için köydeki geçimlik üretimi sürdürmek veya kentsel emek piyasasına girmek gibi seçenekler giderek tükenmeye başlamıştır. Özellikle 2000’li yıllarda sermayenin kır ve kentlerde artan kontrolüne bağlı olarak geçimlik tarımı sürdürmek veya kentlerde iş ve konut piyasasında yer edinme imkânlarının daralması, son yılların mevsimlik tarım işçilerini büyük ölçüde tarımdaki emek piyasasına sıkışan bir kesim haline getirmektedir. Bu geçişin en önemli özelliği; 1950’lerde büyük ölçüde yarı köylü yarı işçi özellikler gösteren mevsimlik işgücünün son yıllarda tam anlamıyla kırdan ve destekleyici tarımsal geçim faaliyetlerinden kopmuş, il ve ilçe merkezlerinde yaşayan bir işgücü profili haline gelmesidir. Bu durum bize imparatorluk yıllarından bu yana tarımsal üretim hacmi ve üretici güçlerde yaşanan büyük ilerlemelere rağmen güvencesiz, yüksek riskli, olumsuz çalışma koşullarına dayalı tarım işçiliğinin çeşitli aşamalar halinde, yaygınlaşarak devam eden bir süreç olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S.(1936) “Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi”, *Ülkü Halk Evleri Dergisi*, 40(7): 273-286.
- Akçay, A. (1987) “Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar”, *11. Tez Dergisi*, 7: 46-58.
- Akkaya, Y. (1997) “Çukurova’da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri 1960-1923”, *Kebikeç Dergisi*, 5: 183-200.
- Akkaya, Y. ve M. Altıok, (1996) “Çukurova’da Pamuk İşçileri” *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* içinde, Birinci Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı: 257-253.
- Aksoy, S.(1969) *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek.
- Akşit, B. ve Ç. Keyder, (1985) “Kırsal Dönüşüm Tipolojisi”, Akşit, B. (der.), *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişim* içinde, Ankara: Turhan, 87-104.

- Akşit, B.(2006) "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı / Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması" Eraydın, A. (der.), *Değişen Mekan: Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003* İçinde, Ankara: Dost. 123-163.
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1954) *Türkiye'de Zirai Makineleşme; Ziraatta Makine Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Atılğan, (2015) *Tarımın Kapitalizmin Şafağında*, Atılğan G., Saraçoğlu C., Uslu A. (der.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* İçinde, İstanbul: Yordam, 500-387.
- Avcıoğlu, D.(1969) *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi.
- Aydın, Z. (1986a) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (I)", *Onbirinci Tez Dergisi*, 3: 126-156.
- Aydın Z.(1986b) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (II)", *Onbirinci Tez Dergisi*, 4: 171-216.
- Beşikçi, İ. (1992) *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyoekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara, Yurt.
- Boran, B. (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*, Ankara: Sarmal.
- Boratav, K. (2004) *Tarımın Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2008) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İstanbul: İmge.
- Börtüçene, İ. (1977) "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", *Ülke Dergisi*, Sayı:1: 169-220.
- Coşkun, M. K. ve B.D. Yavuz, (2015) "Orhan Kemal'in Romanlarında Toplumsal Dönüşüm ve Sınıflar", *Praksis*, 37(1): 187-211.
- Çağlar, K. (1985). "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekleşmesi". *Yapıt*, 11: 89-105.
- Çalgüner, C. (1943) *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü.
- Çalışlar, A. (1983) *Günümüzde Sanatsal Kültür ve Estetik*, İstanbul: Cem.
- Çelebican, G. (1970) "Türkiye'nin Toprak Düzeni", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2): 139-168.
- Çelebican, G. (1972) "Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(1-2): 325-342.
- Çınar, S. (2014). *Ötekî Proletarya: De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*. Ankara: Notabene.
- Ecevit, M. (1999) *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Erdost, M. (1988) *Kapitalizm ve Tarım*, İstanbul: Onur.
- Engels, F. (2016) "Margaret Harkness'e Mektup", Marx, K. ve F. Engels, *Sanat ve Edebiyat Üzerine* İçinde, Çev: M. Belge, İstanbul: Birikim, 69-49.
- Gülçubuk vd. (2003) *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları*, Ankara: Tarım-İş.
- Gümüş, G. (2014) "Orhan Kemal'in Kaleminden Emekçilerin Dünyası", Coşkun, M. K. (der.), *Emekçileri Okumak: Edebiyatımızda Sınıf, Kültür ve İşçilerin Gündelik Hayatı* içinde, İstanbul: Evrensel Kültür, 23-58.
- Hacısalihoğlu, E. (2008) *1945-1960 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA YAŞAMININ ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TEMSİLİ*, BASILMAMIŞ YÜKSEK LİSANS TEZİ, İSTANBUL: MARMARA ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ.
- Karapınar, B. (2005) "Land Inequality in Rural Southeastern Turkey: Rethinking Agricultural Development", *New Perspectives on Turkey*, 32: 167-171.
- Kautsky, K. (1988) *The Agrarian Question: in Two Volumes*, USA: Zwan.
- Kazgan, G. (1963). "Ziraat işçilerinin Sendikalaşması". *Sosyal Siyaset Konferansları*, 14: 47-66.
- Kazgan, G. (1983) "Tarım", *Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi*, Cilt:9, İstanbul: İletişim, 2410-2429.
- Kemal, O. (2008) *Bereketli Topraklar Üzerinde*, İstanbul: Everest.
- Kemal, Y. (1955) *Çukurova Yana Yana*, Ankara: Yeditepe.
- Kemal, Y. (2004) *Höyükteki Nar Ağacı*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2016) *Dağın Öteki Yüzü: Ortadirek*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Kemal, Y. (2011) *Röportaj Yazarlığında 60 Yıl*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Keyder, Ç. (1983) "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", *Toplumsal Tarih Çalışmaları* İçinde, Ankara:Dost: 276-221.
- Keyder, Ç. (1988) "Türkiye Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", Pamuk, Ş. Ve Toprak, Z. (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, Ankara: Yurt, 163-173.
- Keyder, Ç. (1983) *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost.
- Kıray, M. (1998) *Değişen Toplum Yapısı*, İstanbul: Bağlam.
- Kıray, M.(1999) *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam.
- Kocacık, F. (1983) "Mevsimlik İşçiler", *Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan* İçinde, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 265-288.
- Köymen, O. (2008) *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, İstanbul: Yordam.
- Kümbetoğlu, B. (2008) *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam.
- Lenin, V.I. (1988) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi*, çev. S. Erdoğan, Ankara: Sol.
- Makal, A. (2008) "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak "Edebiyat"", *Çalışma ve Toplum*, 3(18): 15-43.
- Makal, A.(2001) "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeye İlişkin Gelişmeler" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56 (3): 103-140.
- Marx, K. (2004) *Kapital Birinci Cilt*, çev. A. Bilgi, Ankara, Sol.
- Müftüoğlu, B. ve Hacısalihoğlu, E. (2008) "Emekçilerin Gündelik Hayatını Görünür Kılmak: "Bereketli Topraklar Üzerinde" ile 40'lı 50'li Yıllara Gerçekçi Bir Bakış", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 3(18):43-67.
- Naci, F. (2007) *Yüzyılın 100 Türk Romanı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Narin, Ö. (2013) "Friedrich Engels, İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu", Helvacıoğlu, E. ve Okar, B. (der.), *Markizmin Başyapıtları – 19. Yüzyıl* içinde, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Neuman, L. (2006) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1*, Ankara: Yayın Odası.
- Oral, N. (2006) *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No: 6.
- Otyam, F. (2007) *Can Pazarı*, İstanbul: Günizi.
- Özügürlü, M. (2011) *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*, Ankara: Notabene.
- Pelek, D.(2010) *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Bogaziçi Üniversitesi, Atatürk İlke ve İlkeleri Enstitüsü.
- Sencer, M. (1971) *Türkiye'de Köylülük*, İstanbul: Ant.
- Stirling, P. (1966) *Turkish Village*, USA: First Science Editions Printing.
- Şeker, M. (1986) *Türkiye'de Tarım İşçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi*, Ankara: Değişim.
- TBMM Tarım İşçileri Komisyonu (2015) *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemler Raporu*, Ankara: Basılmamış.
- Tekeli, İ. (2011) "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırsal Kopuş Süreci", *Göç ve Ötesi* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 68-95.
- Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: SAV.
- Uran, H. (1923) *Adana Ziraat Amelesi - Adana Pamuk Kongresi Neşriyatından*, Adana: Türk Sözü.
- Vesek, M. (2014) *Açıklamalı Basım: Bereketli Topraklar Üzerinde*, İstanbul: Epsilon.
- Yıldırım, U. D. (2015) *1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği*, İstanbul: SAV.
- Yıldırım, U. D. "Tarımda Trafik Kazalarının Ekonomi Politikası ve Mevsimlik Tarım İşçileri". *SAV Katkı* 2: 80-99.
- Williams, R. (1990) *Marksizm ve Edebiyat*, çev: E. Tarım, İstanbul: Adam.
- Williams, R. (1982) "Yaşar Kemal'in Romanları", çev. A. Özer, *Adam Sanat*, 1(2): 9-10. <http://www.yasarkemal.net/yazilan/docs/RaymondWilliams.html>, indirilme tarihi: 13 Aralık 2016.